

РОЗДІЛ 1

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТА УМОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ

1.1. Економічна безпека підприємств: сутність, складові та підходи до оцінки

Однією з актуальних і вагомих проблем сучасного етапу розвитку економіки України є створення сприятливих умов для ефективного та динамічного розвитку ринкових відносин в державі.

Але перехід до ринкової форми господарювання підприємств ще не гарантує їм успіху, а лише відкриває можливості, які можна використати краще чи гірше або зовсім втратити. Ринкові фактори суттєво ускладнюють умови господарювання підприємств, сприяють зростанню конкуренції між ними, що може погіршувати їхній фінансовий стан і, більш того, – призводити до їхнього банкрутства. Це обумовлено тим, що не на всіх підприємствах система управління відповідає вимогам ринкової системи господарювання. Це стало однією з причин того, що значна кількість підприємств в Україні перебувають у хронічно кризовому стані: у них відсутній достатній економічний потенціал для досягнення успіху, вони знаходяться під загрозою неплатоспроможності, отримують збитки та стають банкрутами. Так, по офіційним даним Державного комітету статистики України, частка збиткових підприємств у 2010 році складала 52,5% у їх загальній кількості [1].

Чинником виникнення та постійного посилення уваги до цих проблем є трансформаційна криза української економіки, яка охопила всі сфери і є суттєвою перешкодою на шляху забезпечення сталого розвитку економіки та суспільства. Тому значно актуалізується проблема забезпечення стійкого розвитку вітчизняних підприємств шляхом запровадження відповідного механізму управління. На цей процес суттєво впливає здатність підприємств і їхніх керівників ідентифікувати наявні ринкові ризики та забезпечити відповідну захищеність підприємств, що в цілому пов'язується із їх фінансово-економічною безпекою.

В Україні і за кордоном цією проблемою з різних точок зору та позицій займалися чимало дослідників, серед яких особливу увагу привертають роботи таких вчених, як: О.І. Барановський, В.В. Бурцев, О.Д. Василик, К.С. Горячева, М.Ю. Дмитрієва, М.М. Єрмошенко, Я.А. Жаліло, Н.П. Капус-

тін, О.Ф. Новикова, Є.А. Олейніков, Г.А. Пастернак-Таранущенко та інші. Вирішенню окремих аспектів забезпечення фінансової безпеки на рівні господарюючих суб'єктів приділяли увагу такі вітчизняні та зарубіжні дослідники, як О.В. Ареф'єва, І.О. Бланк, А.Е. Воронкова, С.М. Ілляшенко, Г.В. Задорожний, Г.В. Козаченко, Л.А. Костирко, В.П. Пономарьов, О.О. Терещенко, В.В. Шликов та інші.

Однак, на жаль, з цього наукового напрямку і досі налічується багато невирішених питань; а деякі з тих, що вже були розглянуті науковцями, залишаються незавершеними. Проблема управління фінансово-економічною безпекою підприємств досліджена недостатньо та не комплексно, тому що основна увага приділяється фінансовій безпеці на рівні держави та антикризовому управлінню на рівні підприємств.

Взагалі поняття безпеки та антикризового управління ще й досі тлумачаться неоднозначно і інколи не виокремлюються.

Розмежовуючи ці поняття, треба підкреслити, що антикризове управління стає необхідним, коли підприємство вже опинилося у стані фінансової небезпеки, бо об'єктом такого управління визнається саме криза та її передумови. Головне ж полягає в тому, щоб не допустити розвитку криз і завчасно їх передбачати та попереджувати. З цих позицій проблема забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємств є в хронологічному сенсі першочерговою відносно до антикризового управління і повинна розглядатися спеціалістами як обов'язковий елемент загального механізму управління підприємствами, тоді як антикризове управління стає необхідним при виникненні чи розвитку кризових явищ [2].

Але, принципово, з теоретичної точки зору, розділяючи управління безпекою підприємства та антикризове управління ним, все ж таки необхідно зазначити, що вони як управлінські напрямки, безумовно, є взаємопов'язаними.

Більш того, якщо мова йде про український досвід та українські підприємства, то процеси переходу від небезпеки до кризи відбуваються доволі стрімко й несвідомо. Відсутність на вітчизняних підприємствах необхідної відповідної реакції на загрози та втрату безпеки призводить на практиці до того, що керівництво підприємств втрачає час, і тому реагує не на втрату безпеки, а зосереджується вже на боротьбі із її наслідками, тобто кризою. Це і пояснює ту ситуацію, що науковці небезпідставно можуть розглядати поняття фінансово-економічної безпеки та антикризового управління підприємствами в їх комплексному поєднанні. Вважаємо, що така позиція за сучасних умов є обґрунтованою і достатньо виваженою.

Зосереджуючись на безпеці підприємств та враховуючи тему обраного наукового дослідження, вважаємо за доцільне, перш за все, визначитися із субординацією таких категорій, як економічна, фінансова та фінансово-економічна безпека.

По-перше, визначимося із розумінням терміну “безпека”. Словник С.І. Ожегова трактує це поняття як “стан, при якому комусь (чомусь) не загрожує небезпека” [3]. Отже, безпека походить від небезпеки.

У загальному розумінні під небезпекою слід вважати загрозу чи ймовірність будь-якої шкоди будь-кому чи будь-чому, що заздалегідь передбачається (очікується). Тому зниження рівня такої загрози або ймовірності шкоди можна вважати як певний стан безпеки означеного суб'єкта.

В економічній літературі розглядаються різноманітні погляди науковців щодо сутності поняття “безпека”, серед яких доцільно виділити такі підходи, які заслуговують на особливу увагу: перший підхід базується на визначенні безпеки як деякого стану досліджуваного суб'єкта, другий – як певної характеристики системи (або її складових). Крім того, сутність безпеки можна розглядати також у розрізі двох концепцій: перша виділяє сутність безпеки у формах існування, друга – робить акцент на сутність безпеки у загрозах.

Ці підходи чи концепції не доцільно розглядати окремо, бо вони є взаємопов'язаними та взаємообумовленими. Річ у тім, що безпека є комплексною, системною категорією, на яку можна звертати увагу з багатьох позицій, досліджуючи при цьому тільки деякі (може, й найвагоміші на момент дослідження) чинники чи складові. Будь-який суб'єкт, щодо якого досліджується стан його безпеки, є досить складною відкритою системою, яка має внутрішні і зовнішні системні зв'язки, і тому, як наслідок, – його безпека також має ознаки системності, складності і взаємообумовленості.

Таким чином, в залежності від точки зору, з якої розглядається сутність безпеки, можна виділити різноманітні види безпеки. Економічна безпека займає у цьому різноманітті особливе місце, бо вона є інтегруючим елементом безпеки в цілому. Взагалі економічна безпека – це універсальна категорія, що відображає захищеність суб'єктів соціально-економічних відношень на всіх рівнях, починаючи з держави і закінчуючи кожним її громадянином.

Історично термін “економічна безпека” виник під час розпаду світової колоніальної системи, порушення традиційних зв'язків з постачальниками ресурсів, необхідних індустріальним країнам. З часом набув актуальності й важливості екологічний аспект цієї проблеми, пов'язаний з безконтрольним використанням природних ресурсів, обсяги яких є обмеженими, а

нераціональне їх використання призводить до негативних небезпечних наслідків [4].

До сутності поняття “економічна безпека” науковці ставляться по-різному. Не дивлячись на те, що проблема економічної безпеки підприємства розглядається в роботах багатьох вітчизняних і закордонних вчених, єдиного підходу до визначення даної категорії поки не існує. На наше переконання, єдності щодо тлумачення сутності цієї категорії, може, й взагалі не буде, тому що вона є складною і системно розгалуженою.

Так, деякі вчені вважають, що економічна безпека підприємства – це захищеність його діяльності та його економічних інтересів від негативних впливів зовнішнього середовища, а також спроможність швидко усунути різноманітні загрози або пристосуватися до існуючих умов, що не позначаються негативно на його діяльності [4, 5].

Якщо розглядати підприємство як відкриту систему, що взаємодіє з іншими, зовнішніми системами, та водночас є системою внутрішніх елементів, то системний зв'язок підприємства відбувається через залучення і переробку будь-яких ресурсів, які потім у переробленому вигляді повертаються до зовнішнього середовища. В цьому контексті економічна безпека підприємства передбачає його стійкий розвиток (тобто збалансований і безупинний), що досягається за допомогою ефективного використання усіх видів ресурсів.

У монографії В.І. Мунтіяна здійснене системне наукове дослідження економічної безпеки та її складових в контексті оцінки функціонування підприємства як провідної ланки цілісної економічної системи. Завдяки системному підходу до розгляду цієї проблеми автор дослідив чинники й критерії стабільного функціонування підприємства як первинної ланки національної економіки, а відтак розкрив механізми взаємозв'язку макро- та мікрорівнів економічної безпеки [6].

У своїй дисертації К.С. Горячева стверджує, що у складі економічної безпеки підприємства слід виділити такі складові: фінансову, внутрішньоекономічну (економіка самого підприємства), зовнішньоекономічну (економіка зв'язків підприємства з зарубіжними підприємствами) і соціально-економічну. При цьому вирішальну роль у забезпеченні економічної безпеки підприємства вона відводить фінансовій безпеці, яка, на її думку, має право на самостійне існування і дослідження як окрема економічна категорія [2]. Так, звісно, фінансова безпека є вирішальною у системі економічної безпеки, і з цим, безумовно, необхідно погодитися, але система складових економічної безпеки дещо звужена.

Більш вдалою, на наш погляд, є позиція, з якої система економічної безпеки підприємства містить такі її рівні і дається інтерпретація кожної її складової (рис. 1.1) [7].

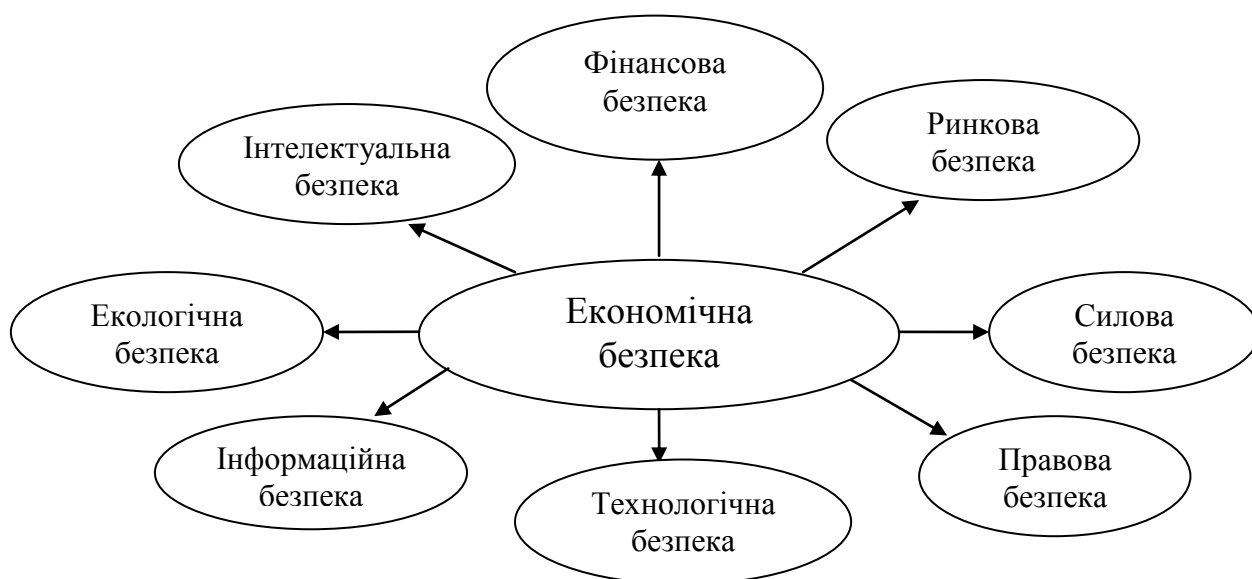

Рис. 1.1 Складові економічної безпеки підприємства

Джерело: [7]

Дослідження сутності економічної безпеки вимагає вивчення кожної її складової та системних взаємозв'язків між ними [7].

Отже, разом з автором цього підходу розглянемо складові економічної безпеки підприємства. В ринкових умовах для підприємства важливим є оцінка ринкової складової економічної безпеки, яка відображає ступінь відповідності внутрішніх можливостей підприємства зовнішнім, які формуються в ринковому середовищі. Про ослаблення ринкової безпеки свідчать: скорочення частки підприємства на ринку; послаблення його конкурентних позицій і здатності протидіяти конкурентному тиску; зниження адаптаційних можливостей до зовнішніх змін, відставання від вимог ринку та ін. Тому оцінка рівня ринкової безпеки полягає у визначенні ступеня відповідності внутрішніх можливостей розвитку підприємства зовнішнім, які генеруються ринковим середовищем. Кількісно і абсолютно точно оцінити цей рівень взагалі дуже складно, тому фахівці рекомендують застосовувати для цього експертний метод і виділяють такі рівні безпеки: кризовий стан, критичний рівень безпеки, передкризовий стан, ситуація невизначеності, нестійкий стан, нормальний рівень безпеки, абсолютна безпека. У якості коментаря можна додати при цьому, що суб'єктивний

аспект експертного оцінювання унеможливилює отримання справедливої і адекватної оцінки ринкової складової економічної безпеки.

Інтелектуальна складова характеризує інтелектуальний (кадровий) потенціал підприємства, на який впливають наступні чинники: плинність працівників, частка інженерно-технічних робітників і науковців у кількості працюючих, винахідницька активність персоналу, кваліфікаційний склад персоналу.

Технологічна складова характеризує технологічний потенціал і ступінь його захищеності. До основних негативних впливів відносять: дії, спрямовані на підрив технологічного потенціалу підприємства, порушення технологічної дисципліни; моральне старіння використовуваних технологій. До відносних показників (рівнів) технологічної безпеки відносяться, наприклад: рівень прогресивності технологій, рівень прогресивності продукції, рівень технологічного потенціалу. Такі показники пропонується розраховувати як частку прогресивних об'єктів у їх загальній кількості.

Основними загрозами безпеки є недостатня правова захищеність інтересів підприємства в договірній та іншій документації; порушення юридичних прав підприємства і його працівників; навмисне або ненавмисне розголошення комерційно важливих відомостей; порушення норм патентного права. Отже, рівень правової безпеки визначається залежно від співвідношення втрат, понесених підприємством (як реальних, так і у вигляді упущеної вигоди) внаслідок порушення правових норм (наприклад, виплат за позовами через порушення юридичних норм і прав), і загального розміру відвернених юридичною службою втрат.

Рівень інформаційної складової економічної безпеки визначається часткою неповної, неточної й суперечливої інформації, яка використовується в процесі прийняття управлінських рішень. З цього приводу в спеціальній літературі пропонуються коефіцієнти оцінювання інформації: повноти, точності та суперечливості. До речі, метод їх розрахунку також не позбавлений суб'єктивізму і полягає у відносному зіставленні фактичних показників з бажаними, які приймаються за еталонні.

З урахуванням серйозності економічної ситуації в Україні з погляду на її кримінологічну небезпеку, можна вважати однією з основних елементів економічної безпеки для українських підприємств її силову складову. До основних негативних впливів, що характеризують цю складову, відносять: фізичні та моральні впливи, спрямовані на конкретних особистостей, особливо керівництво й провідних спеціалістів підприємства, репутацію підприємства; негативні впливи, які заподіюють шкоду майну підприємства,

несуть загрозу втрати економічної незалежності. Рівень силовій складовій економічної безпеки підприємства може бути визначений також на основі оцінки імовірності реалізації загроз для цілісності майна та фізичної безпеки працівників підприємства.

Як вже було вказано вище, для сучасного економічного періоду розвитку суспільства і з урахуванням напряму цього монографічного дослідження варто зосередитися на екологічній складовій економічної безпеки підприємств. Для України в цілому та, зокрема, для основних базових галузей (вугільна, металургійна, хімічна та деякі інші) її економіки екологічні питання, екологічна безпека та екологічна захищеність є, якщо не першою за значущістю, то, принаймні, однією з найвагоміших у складі економічної безпеки національних підприємств. При цьому, чим більша частка природних ресурсів використовується такими підприємствами у їх виробничо-господарській діяльності, тим більш актуальною стає досліджувана проблема.

Напрямок наукових розробок обумовлює необхідність більш детально розглянути цю складову безпеки підприємства.

Взагалі проблему екологічної безпеки суспільства від суб'єктів господарювання, що здійснюють виробничо-комерційну діяльність, можна вирішити тільки через розробку і ретельне дотримання національних (міжнародних) норм мінімально допустимого вмісту шкідливих речовин, які потрапляють у навколишнє середовище, а також дотримання екологічних параметрів продукції, що виготовляється. А рівень екологічної безпеки підприємства може бути визначений як середнє рівнів окремих його факторів, до яких, між іншим, можна віднести: пошкодження ландшафту, енергетичне забруднення середовища, утворення смітників твердих відходів виробництва, забруднення водного і повітряного середовища. Для цього спочатку розраховують середній рівень впливу за окремими складовими [8]:

$$Y_{\text{д.в.}} = \frac{1}{5} \left(k_{\text{л}} \frac{S_{\text{л}}}{S} + k_{\text{з}} \frac{S_{\text{з}}}{S} + k_{\text{св}} \frac{S_{\text{св}}}{S} + k_{\text{вд}} \frac{Z_{\text{вд}}}{Z_{\text{пр.вд.}}} + k_{\text{вз}} \frac{Z_{\text{вз}}}{Z_{\text{пр.вз.}}} \right), \quad (1.1)$$

де S – площа території, яка використовується підприємством;

$S_{\text{л}}$ – площа пошкоджень ландшафту;

$S_{\text{з}}$ – площа енергетично забрудненої території;

$S_{\text{св}}$ – площа, зайнята під смітники;

$Z_{\text{вд}}$ – фактична концентрація забруднюючих речовин у воді;

$Z_{\text{пр.вд}}$ – гранична концентрація забруднюючих речовин у воді;

$Z_{\text{пр.вз}}$ – гранична концентрація забруднюючих речовин у повітрі;
 k – коефіцієнт, що враховує ступінь пошкодження ландшафту (k_d),
інтенсивність енергетичного забруднення (k_s), небезпеку речовин у
відходах (k_{ce}), у воді (k_{eo}), у повітрі (k_{e3}).

Залежно від величини обчислюваної величини розрізняють:

- абсолютну екологічну безпеку ($Уд.в. = 0$);
- нормальну екологічну безпеку ($Уд.в. \leq 0,25$);
- нестабільний екологічний стан ($0,25 < Уд.в. \leq 0,50$);
- критичний рівень екологічної безпеки ($0,50 < Уд.в. \leq 0,75$);
- екологічна криза ($Уд.в. > 0,75$).

Зважаючи на значущість та актуальність екологічних проблем для України, припускаємо, що такий підхід є принципово доцільним і практично можливим. Крім того, він, на відміну від оцінок інших складових економічної безпеки, є кількісно обґрунтованим і тому більш об'єктивним.

Але, при цьому необхідно зазначити, що й такий варіант оцінки екологічної складової безпеки підприємств має в собі певні недоліки. Основним з них є те, що наведений вище підхід і відповідний розрахунок абсолютно не враховує економічні інтереси конкретних підприємств (будь-то забруднювачі природного середовища або користувачі природних ресурсів), а тому він позбавлений системності при розгляді економічної безпеки на мікроекономічному рівні.

Ефективність діяльності будь-яких суб'єктів господарювання зумовлюється переважно станом їх фінансів, що призводить до необхідності розгляду проблеми забезпечення фінансової безпеки підприємств як окремої складової і водночас – як підсистеми економічної безпеки. Недостатність уваги до проблем фінансової безпеки може привести навіть при високий доходності бізнесу до того, що підприємство стане ціл्लю ворожого поглинання та, з іншого боку, ріст темпів бізнесу викликає більш високу залежність підприємств від зовнішніх джерел фінансування та, можливо, втрату самостійності у прийнятті управлінських рішень. С.Ф. Покропивний зауважує, що серед функціональних складових економічної безпеки саме фінансова складова вважається провідною й вирішальною, оскільки за ринкових умов господарювання фінанси є своєрідним “двигуном” будь-якої економічної системи [9].

Системність економічної безпеки підприємств базується саме на фінансовій її складовій, яка є об'єднуючим елементом у складі усієї системи

безпеки підприємства. Це має прояв у тому, що: по-перше, будь-які зміни (позитивні чи негативні) у всіх підсистемах економічної системи безпеки так чи інакше впливатимуть на рівень фінансової її складової; а, по-друге, фінансова безпека, – у свою чергу, може забезпечити або загальмувати розвиток інших складових економічної безпеки.

Іншими словами, фінансова складова є найважливішою та ґрунтовною, проте зміни на інших рівнях економічної безпеки так чи інакше впливають на фінансову безпеку, наприклад:

- послаблення ринкової складової приведе до втрати конкурентних позицій і здатності протидіяти конкурентному тиску. Як наслідок, це приведе до того, що поступово підприємство буде спостерігати зменшення попиту на свою продукцію, яке може привести до зниження рівня фінансової безпеки, а у подальшому – до банкрутства;

- вплив інтелектуальної складової – не слід недооцінювати інвестиції в підвищення кваліфікації робітників підприємства потребує значних витрат, але підвищення інтелектуального рівня працівників не тільки позитивно впливатиме на якість продукції, але й підвищить конкурентні позиції підприємства на ринку;

- оновлення технологій, з якими працює підприємство, повинно бути невід’ємною частиною діяльності безпечного підприємства, адже тільки новітні розробки значно покращать якість продукції, посилять його конкурентні переваги на ринку, і як наслідок, – збільшать і рівень його фінансової безпеки;

- підтримка екологічної безпеки в сучасних умовах є актуальним питанням, тим більш для підприємств екологічно небезпечних галузей, бо саме вони є головними платниками штрафів, зборів за забруднення навколишнього середовища; і, якщо такі підприємства здатні зосередити увагу на розробці екологічних заходів, які мінімізують ці витрати, то вони отримують додаткові кошти, які можна спрямувати на посилення фінансової безпеки;

- для того, щоб підтримувати силову складову економічної безпеки, на підприємстві слід створити службу безпеки. Це потребує значних грошових витрат, але у подальшому це забезпечить захист інформації, відтік якої може привести до втрати фінансової безпеки, а, може привести навіть і до банкрутства.

Можна навести й інші (можливо, більш показові й вагоміші) приклади взаємозв’язків між системними складовими економічної безпеки

підприємства, але й так вже простежується наявність економічних зв'язків між ними.

Цей системний зв'язок настільки впливовий, що взагалі є сенс поєднувати ці дві категорії в єдину і назвати систему економічної безпеки фінансово-економічною. Вважаємо, що такий підхід виходить з системності економічної безпеки та базової вагомості фінансової складової в цій системі. Тому в рамках цієї монографічної роботи надалі будемо вести мову про фінансово-економічну безпеку підприємства як єдино цілу економічну категорію і об'єкт дослідження. Більш того, застосування далі термінів “економічна безпека” чи “фінансова безпека” розуміється як “фінансово-економічна безпека”.

Після того, як були розглянуті окремі складові економічної (фінансово-економічної) безпеки та системні зв'язки між ними, постає питання щодо оцінки її рівня. Спеціалісти пропонують свої варіанти вирішення цього питання.

Рівень економічної безпеки науковці Ю.А. Горбачук та Н.Б. Кушнір визначають на підставі отриманих результатів експертних оцінок усіх складових загальної економічної безпеки по п'ятибальній шкалі [10]. Таким чином, отримуємо п'ять рівнів безпеки кожної складової:

- 1 бал – кризовий стан;
- 2 бали – критичний стан;
- 3 бали – нестійкий стан;
- 4 бали – нормальний стан;
- 5 балів – абсолютна безпека.

Приклад такого оцінювання наведений у табл. 1.1.

Для представлення результатів визначення безпеки підприємства в наочному вигляді можна побудувати діаграму (рис. 1.2), де радіуси характеризують рівні складової економічної безпеки (довжина кожного радіуса-вектора розраховується за вищенаведеною схемою) [10].

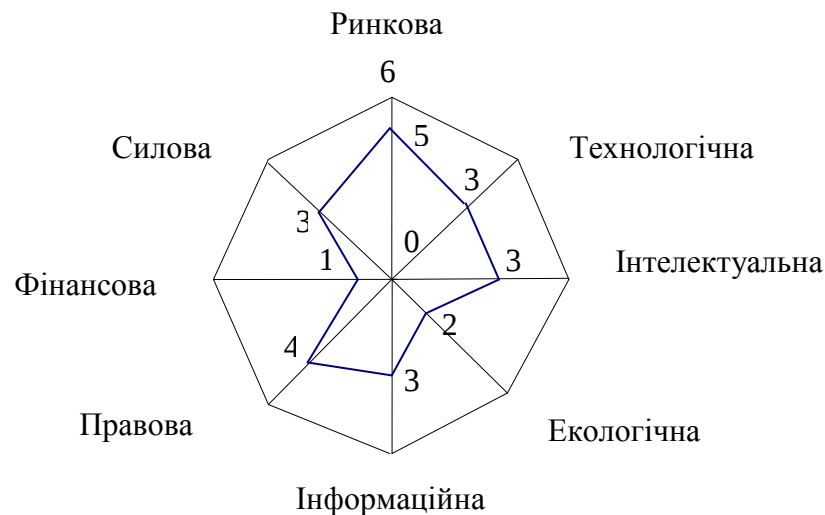
Даний метод є доволі розповсюдженим при оцінці економічної безпеки підприємства. Головною перевагою цього методу є те, що він дозволяє оцінити безпеку не взагалі, як пропонують більшість авторів, а поступово, оцінюючи кожну його складову та маючи змогу побачити, якій із складових потребує приділити більш уваги, для того щоб запобігти у подальшому втраті безпеки підприємства. Але, на нашу думку, головним недоліком цього методу є те, що визначення більшості коефіцієнтів здійснюється на підставі експертної оцінки, що робить цей метод доволі суб'єктивним.

Таблиця 1.1

Оцінка рівня економічної безпеки підприємства

№	Назва складової	Оцінка експерта	Рівень безпеки
1	Ринкова	5	Абсолютний
2	Технологічна	3	Нестійкий
3	Інтелектуальна	3	Нестійкий
4	Екологічна	2	Критичний
5	Інформаційна	3	Нестійкий
6	Правова	4	Нормальний
7	Фінансова	1	Кризовий
8	Силова	3	Нестійкий
	Загальна оцінка	24	Нестійкий стан

Джерело: [10]

Рис. 1.2 Системна схема складових економічної безпеки підприємства

Джерело: [10]

Спеціальна література пропонує й інші підходи щодо інтегрованої оцінки рівня економічної безпеки підприємств. Йдеться, перш за все, про метод оцінки економічної безпеки, запропонований В.Л. Ортинським та його співавторами, сутність якого полягає у наступному. Як зазначалося, усі складові економічної безпеки тісно пов'язані між собою: зменшення рівня безпеки однієї зі складових може привести до втрати загальної безпеки. Щоб цього не сталося, підприємству необхідно постійно розраховувати та знаходити джерела фінансування усіх елементів економічної безпеки. Та при цьому у підприємства як фінансово відокремленого суб'єкта не завжди

вистачає власних коштів, тому у цьому випадку єдиним виходом є залучення інвестицій. Саме інвестиції, на їх думку, і є системним чинником, що об'єднує усі елементи економічної безпеки підприємства у цілісну єдину систему. Це, з іншого боку, підкреслює особливість і вирішальну роль фінансової безпеки в економічній, тому що інвестиції, звісно, є атрибутом фінансової діяльності підприємства [11].

В.Л. Ортинський із співавторами пропонують такий метод оцінки фінансово-економічної безпеки, у якому формально критерій оцінювання її рівня підприємства (Уб) виглядає таким чином [11]:

$$Уб_t = BIt / Iб_t, \quad (1.2)$$

де BIt – брутто-інвестиції підприємства в році t ;

$Iб_t$ – інвестиції підприємства в t році, необхідні для забезпечення його економічної безпеки.

Брутто-інвестиції підприємства, на думку авторів [11], – це інвестиції, якими володіє підприємство для забезпечення своєї безпеки. До складу брутто-інвестицій при розрахунку рівня економічної безпеки підприємства входять: реінвестований прибуток ($Prpt$) і амортизаційні відрахування (Amt) поточного року, реінвестовані накопичення минулих років (PH), а також реінвестований прибуток майбутніх періодів у формі банківських кредитів (Kp), отриманих з метою реалізації заходів по забезпеченню економічної безпеки підприємства. Структура брутто-інвестицій підприємства має такий вигляд [11]:

$$BIt = Prpt + Amt + PH + Kpt (1 - KC : 100), \quad (1.3)$$

де KC – кредитна ставка банку по довгостроковим кредитам;

Kpt – величина кредиту банку, що відповідає року t .

Інвестиції підприємства, які необхідні для забезпечення його економічної безпеки, можуть визначатися як сукупна потреба усіх його структурних підрозділів в інвестиціях для забезпечення усіх напрямків системної безпеки. Не занурюючись детально у структурування таких інвестицій, варто все ж таки виділити кошти, що направляються на інвестиційну підтримку дотримання інтересів підприємства при його

взаємодії з найважливішими суб'єктами зовнішнього середовища – зі споживачами продукції ($I_{бзст}$), і такі, що направляються на інвестиційну підтримку створення умов економічної безпеки відповідно до дії внутрішніх чинників безпеки ($I_{бвст}$) [11]:

$$I_{bt} = I_{бзст} + I_{бвст} . \quad (1.4)$$

До $I_{бзст}$ відносяться інвестиції, що направляються на адаптацію підприємства до ринкових змін і нововведень, оскільки саме потреби ринку змушують підприємство шукати і впроваджувати нововведення, чим підтримується його безпека.

У внутрішній інвестиційній підтримці враховуються забезпечення такі умови економічної безпеки підприємства, як мінімізація витрат підприємства, розширення і диверсифікованість виробництва, а також розширення сфери діяльності підприємства:

$$I_{бвст} = I_m + I_{рд} + I_i, \quad (1.5)$$

де I_m , $I_{рд}$, I_i – інвестиції, призначені відповідно для: мінімізації витрат підприємства, розширення і диверсифікації виробництва, фінансування розширення обсягів діяльності.

Такі напрями підтримання економічної безпеки підприємства позитивно впливатимуть на отримання ним стійких ринкових позицій і збалансованого розвитку.

Визначений за формулою (1.2) рівень економічної безпеки порівнюється з нормативним, який відповідає при цьому одиниці. Чим ближче величина співвідношення до 1, тим вищий рівень економічної безпеки підприємства:

- до 0,05 (підтримуючий рівень економічної безпеки підприємства) – нестійкість економічної безпеки. Підприємство знаходиться на межі економічної безпеки, оскільки при незначному зниженні прибутку здатне її втратити;

- 0,06-0,10 (мінімальний рівень економічної безпеки підприємства) – підприємство знаходиться в економічній безпеці і в змозі її підтримувати в найближчі роки;

- 0,11-0,19 (дуже низький рівень економічної безпеки) – обсяг інвестиційної підтримки умов, що забезпечують економічну безпеку

підприємства, дозволяє зберігати ринкову позицію в періоді, що розглядається;

- 0,2-0,29 (низький рівень економічної безпеки підприємства) – обсяг інвестиційної підтримки означених вище умов, дозволяє зберігати ринкову позицію в поточному періоді і в наступні 1-2 роки;

- 0,3-0,49 (середній рівень економічної безпеки підприємства) – обсяг інвестиційної підтримки дозволяє зберігати ринкову позицію в поточному періоді і в наступні 2-4 роки;

- 0,5-0,7 (високий рівень економічної безпеки підприємства) – обсяг інвестиційної підтримки здійснюється з урахуванням основних вимог ринку, що дозволяє зберегти стратегічні позиції підприємства на ринку, мати суттєві конкурентні переваги;

- вище 0,7 (дуже високий рівень економічної безпеки підприємства) – обсяг інвестиційної підтримки здійснюється з урахуванням основних вимог ринку, що дозволяє не тільки зберегти стратегічні позиції підприємства на ринку, а й стати лідером ринку галузі.

Дійсно, такий підхід заслуговує на увагу фахівців і наочно, через інвестиційні зв'язки, інтегрує усі складові економічної безпеки у єдину систему.

Аналогічного підходу до оцінювання рівня економічної безпеки підприємства дотримується й О.М. Молодецька, яка пропонує комплексну вартісну оцінку її рівня і розглядає економічну безпеку як певну сукупність складових, які, об'єднуючись між собою, створюють багаторівневу ієрархічну систему [12]. Виходячи з цього, оцінка її стану проводиться послідовно в декілька етапів. Спочатку оцінюються одиничні показники нижнього рівня. З кожним наступним кроком потрібно підніматися на рівень вище та оцінювати комплексні складові. Загальний стан економічної безпеки визначається в останню чергу, коли всі складові елементи даної категорії оцінено.

Уніфікованим показником вартісної оцінки безпеки та її складових є розрахункова сума грошових коштів, необхідних підприємству для досягнення нормативних значень показників, що використовуються при діагностиці. Це також свідчить про те, що фінансова безпека (а саме вона сприяє формуванню грошових потоків на підприємстві) є системно об'єднуючою і базовою складовою в економічній безпеці. А грошові потоки у цій методиці, як і інвестиції у раніше розглянутій, виступають системним об'єднуючим чинником.

Грошові кошти, про які йде мова, є абсолютно ліквідними активами, які можна збільшити шляхом перетворення будь-яких інших активів в грошові кошти завдяки їх ліквідності. Таким чином, виходить, що фінансовий чинник ліквідності активів впливає на економічну безпеку підприємства в цілому.

З цих позицій визнається необхідність проведення вартісної оцінки безпеки підприємства за допомогою показника “нестачі або надлишку ліквідних активів”. Даний показник характеризується розрахунковою сумою грошових коштів, на яку потрібно збільшити (або зменшити) вартість активів підприємства для досягнення жаданого рівня економічної безпеки. Він враховує нестачу кожного виду активів підприємства, приводить їх до ліквідної форми та визначається за формулою [12]:

$$НЛА = \Delta ГК \times K_{пр_{гк}} + \Delta ДЗ \times K_{пр_{дз}} + \Delta З \times K_{пр_{з}} + \Delta НА \times K_{пр_{на}}, \quad (1.6)$$

де НЛА – нестача (надлишок) ліквідних активів, грн.;

$\Delta ГК$, $\Delta ДЗ$, $\Delta З$, $\Delta НА$ – обсяги збільшення (зменшення) відповідно грошових коштів, дебіторської заборгованості, запасів та необоротних активів до ліквідної форми, грн.;

$K_{пр_{гк}}$, $K_{пр_{дз}}$, $K_{пр_{з}}$, $K_{пр_{на}}$ – коефіцієнти приведення відповідно грошових коштів, дебіторської заборгованості, запасів та необоротних активів до ліквідної форми, част. од.

Головний недолік цього методу полягає в тому, що розраховується лише сума грошових коштів, потрібних для забезпечення належного рівня безпеки, а не оцінюється їх подальше використання.

Узагальнюючи наукові результати проведених досліджень, можна констатувати, що: по-перше, проблема економічної безпеки підприємств та шляхів її забезпечення є надто актуальною і знаходиться зараз у стані активної розробки багатьма вченими, у яких вона викликає науковий інтерес, по-друге, немає єдності у наукових поглядах щодо визначення сутності та рівня економічної безпеки; по-третє, варто очікувати розвитку теорії економічної безпеки і удосконалених підходів та обґрунтованих точок зору стосовно неї.

На наш погляд, подальші наукові дослідження необхідно зосередити, перш за все, на базовій – фінансовій складовій загальної безпеки підприємства. Найбільш важливим є компетентний аналіз системи фінансової безпеки підприємства, виявлення загроз, що приводить до її

втрата, з метою вибору та обґрунтування заходів, що протидіють вказаній тенденції, та, по-друге, для визначення оптимальної фінансової стратегії підприємства, спрямованої на досягнення його стійкості в короткостроковому та довгостроковому періоді. Проблема фінансової безпеки вимагає також системного комплексного підходу, здійснення якого є досить складним процесом. У зв'язку з цим виникає гостра потреба в науковій та практичній розробці даної проблеми, розуміння сутності фінансової безпеки як порівняно нової відокремленої наукової категорії.

1.2. Фінансова безпека як базова складова фінансово-економічної безпеки підприємства

Як доведено вище, фінансова складова є найбільш важливою при оцінці рівня безпеки підприємства.

Об'єктивно вважати – якщо економічна безпека підприємства має в якості об'єкту його економічну діяльність та економічні інтереси, фінансова безпека суб'єкта господарювання відповідно має бути пов'язана з фінансовою діяльністю та фінансовими інтересами.

Питанням фінансової безпеки підприємства багато уваги приділено такими вченими, як О.В. Ареф'єва, О.І. Барановський, І.А. Бланк, Т.Ю. Загорельська, Т.Б. Кузенко, Р.С. Папехін, В.В. Прохорова, Н.В. Сабліна, Д.О. Штембуляк, К.С. Горячева, В.Н. Забродський, М.М. Єрмошенко, Я.А. Жаліло, Н.П. Капустін, О.Ф. Новикова, Є.А. Олейніков, Г.А. Пастернак-Таранущенко та інші. Вирішенню окремих аспектів фінансового забезпечення на рівні суб'єктів господарювання приділяли увагу такі вітчизняні та зарубіжні дослідники, як О.В. Ареф'єва, І.О. Бланк, А.Е. Воронкова, С.М. Ілляшенко, Г.В. Задорожний, Г.В. Козаченко, Л.А. Костирко, В.П. Пономарьов, О.О. Терещенко, В.В. Шликов та ін.

Але єдиного підходу до визначення поняття “фінансова безпека підприємства” в сучасній науковій літературі не існує, і ідентифікується дане поняття як один з елементів економічної безпеки, у той же час фінансова безпека комплексно та більш детально розглядається сучасними дослідниками на макрорівні в системі більш загальних категорій. Дослідимо основні наукові варіації щодо фінансової безпеки.

Найдокладніше характеристики фінансової безпеки підприємства розглянув І.О. Бланк і виділив такі [13]:

1. Фінансова безпека підприємства – основний елемент економічної безпеки підприємства. Основна роль фінансової компоненти в загальній

системі економічної безпеки підприємства визначається такими основними положеннями:

- фінансова діяльність здійснює основну форму ресурсного забезпечення реалізації економічної стратегії підприємства;
- операції, пов'язані з фінансовою діяльністю підприємства, носять стабільний характер, тобто здійснюються постійно;
- фінансова діяльність відіграє значну роль в забезпеченні стабілізації економічного розвитку підприємства в цілому;
- ризики, які пов'язані з фінансовою діяльністю підприємства (фінансові ризики), за своїми негативними наслідками належать до категорії найбільш небезпечних.

2. Фінансова безпека підприємства – система кількісних і якісних параметрів фінансового стану підприємства, що в комплексі відображають рівень його фінансової захищеності. У цій характеристиці поняття фінансової безпеки підприємства можна виділити такі складові:

- фінансова безпека підприємства виражає певний аспект його фінансового стану, який відображає той чи інший рівень його фінансової захищеності;
- фінансовий стан підприємства, який характеризує його фінансову безпеку, відображається визначеною сукупністю параметрів;
- параметри системи фінансової безпеки підприємства потребують чіткої якісної і кількісної детермінації.

3. Фінансова безпека підприємства – сформована система пріоритетних збалансованих фінансових інтересів підприємства, що потребує захисту в процесі його фінансової діяльності. Розглядаючи цю характеристику фінансової безпеки підприємства, слід приділити особливу увагу таким моментам:

- у системі фінансової безпеки підприємства розглядаються тільки пріоритетні фінансові інтереси, що відіграють найважливішу роль в забезпеченні його фінансового розвитку;
- система пріоритетних фінансових інтересів повинна охоплювати не тільки поточні, але й довгострокові їх види;
- пріоритетні фінансові інтереси підприємства в системі його фінансової безпеки повинні бути збалансовані з інтересами інших суб'єктів його фінансових відносин.

4. Фінансова безпека підприємства – ідентифікована система реальних і потенційних загроз зовнішнього та внутрішнього характеру фінансовим

інтересам підприємства. У процесі розгляду цієї сутнісної характеристики слід акцентувати увагу на таких положеннях:

- загрози фінансовим інтересам підприємства генеруються не всією сукупністю факторів, що впливають на здійснення його фінансової діяльності, а лише окремими факторами, які деструктивно впливають на підприємство й потребують ідентифікації;
- у системі фінансової безпеки підприємства ідентифікуються не тільки реальні, а й потенційні загрози;
- поняття фінансової безпеки включає захист його пріоритетних інтересів від загроз не тільки зовнішнього, а й внутрішнього характеру;
- серед усіх ідентифікованих загроз особливу увагу в системі забезпечення фінансової безпеки підприємства слід акцентувати на найбільш небезпечних.

5. Фінансова безпека підприємства – диференційований рівень кількісних і якісних параметрів захищеності фінансових інтересів підприємства, адекватний його фінансовій філософії.

6. Фінансова безпека підприємства – система, яка забезпечує стабільність найважливіших фінансових пропорцій розвитку підприємства, які формують захищеність його фінансових інтересів. Розглядаючи фінансову безпеку підприємства як стабільну систему, слід звернути увагу на такі основні моменти:

- стабільність системи фінансової безпеки підприємства розглядається як її динамічна характеристика;
- стабільність системи фінансової безпеки підприємства не носить абсолютний характер;
- на окремих етапах свого розвитку система фінансової безпеки підприємства може здійснюватися, виходячи на новий рівень параметрів своєї стабільності.

Підводячи стислі підсумки розробок Бланка І.А., можна визначити за твердженням науковця, що фінансова безпека підприємства являє собою кількісно і якісно детермінований рівень його фінансового стану, який забезпечує стабільний захист його пріоритетних збалансованих фінансових інтересів від ідентифікованих реальних та потенційних загроз зовнішнього і внутрішнього характеру, параметри якого визначаються на основі його фінансової філософії і створюють необхідні передумови фінансової підтримки його стійкого росту в нинішньому і перспективному періоді [13]. Так само дає визначення фінансовій безпеці й О.К. Беліков [14].

Фінансова безпека, безумовно, має за мету захист фінансових інтересів господарюючих суб'єктів – з цим погоджуються й інші вчені. На думку Б.О. Жнякіна, система фінансової безпеки підприємства припускає диференційований рівень кількісних і якісних параметрів захищеності фінансових інтересів, адекватних його фінансовій філософії. Отже, фінансова безпека підприємства є системою, що забезпечує стабільність важливих фінансових пропорцій розвитку підприємства, які формують захищеність його фінансових інтересів [15]. С.М. Шкарлет також стверджує, що фінансова безпека – це захищеність фінансових інтересів суб'єктів господарювання на всіх рівнях фінансових відносин, забезпеченість домашніх господарств, підприємств, організацій та установ фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення їхніх потреб і виконання фінансових зобов'язань [16]. На нашу думку, таке трактування категорії є вірним, але дещо вузьким, адже визначає лише одну сторону фінансової безпеки, а саме захист фінансових інтересів підприємства, і не враховує вплив реальних і потенційних загроз зовнішнього й внутрішнього характеру на ефективність управління його ресурсами.

Інші вчені також зі своїх власних позицій розглядали фінансову безпеку як об'єкт їхнього спеціального дослідження.

Так, К.С. Горячева вважає, що “фінансова безпека – це такий фінансовий стан, що характеризується, по-перше, збалансованістю та якістю сукупності фінансових інструментів, технологій та послуг, які використовуються підприємством, по-друге, стійкістю до зовнішніх та внутрішніх загроз, по-третє, здатністю фінансової системи підприємства забезпечити реалізацію його фінансових інтересів, цілей та задач достатніми обсягами фінансових ресурсів, по-четверте, забезпечувати розвиток усієї фінансової системи” [17]. Аналогічної думки дотримується і Т.Р. Карлін [18].

Як видно з цього твердження, сутність фінансової безпеки є дійсно багатоаспектна й комплексна. Зупинимось ще на тому, як до цього ставляться інші дослідники, обізнані на цій проблемі.

За думкою Р.С. Папехіна “сутність фінансової безпеки підприємства полягає в здатності підприємства самостійно розробляти і проводити фінансову стратегію відповідно до цілей загальної корпоративної стратегії, в умовах невизначеного і конкурентного середовища” [19].

З точки зору Т.Б. Кузенко, В.В. Прохорової та Н.В. Сабліної, фінансова безпека може бути визначена як стан найбільш ефективного використання інформаційних, фінансових показників, ліквідності та платоспроможності,

рентабельності капіталу, що знаходиться в межах своїх граничних значень [20].

Л.Г. Мельник визначає фінансову безпеку як внутрішньовиробничу складову економічної безпеки. При цьому він зауважує, що у фінансовому менеджменті за достатньо глибоких досліджень окремих елементів економічної безпеки фінансова безпека підприємства, що пов'язана із забезпеченням його фінансової стійкості, нейтралізацією фінансових ризиків, у самостійний об'єкт управління не виділена. Він також визначає її рівень як досягнення найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів [21].

Вчені О.О. Гетьман та В.М. Шаповал вважають, що фінансова безпека є універсальною категорією, що характеризує захищеність суб'єктів соціально-економічних відносин на всіх рівнях, починаючи з держави і закінчуючи кожним її громадянином. Фінансова безпека підприємства відображає захищеність його діяльності від негативних впливів зовнішнього середовища, а також спроможність швидко усунути різноманітні загрози або пристосуватися до існуючих умов, що не позначаються негативно на його діяльності [22].

Доволі обґрунтованим з наукової точки зору є наступний підхід. Так, В.П. Проскурін акцентує увагу на тому, що: у системі фінансової безпеки підприємства ідентифікуються не тільки реальні, а й потенційні загрози; поняття фінансової безпеки охоплює захист його пріоритетних інтересів від загроз не тільки зовнішнього, а й внутрішнього характеру; загрози фінансовим інтересам підприємства генеруються дією не всієї сукупності факторів, що впливають на здійснення його фінансової діяльності, а лише окремих, які деструктивно впливають і потребують ідентифікації; серед усіх ідентифікованих загроз особливу увагу в системі фінансового убезпечення підприємства необхідно акцентувати на найбільш небезпечних випадках [23]. Отже, виходить з цієї позиції, що при дослідженні фінансової безпеки не варто перебільшувати в розширенні кола досліджуваних питань, а доцільно зосереджуватися на основних, найбільш значущих її напрямках.

Різноманіття наукових варіантів доповнює також Н.Й. Реверчук тим, що вважає фінансову безпеку підприємства захистом від можливих фінансових витрат і попередження банкрутства підприємства, чинником для досягнення найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів. Як стверджує автор, саме вона (фінансова безпека) є провідною й вирішальною, оскільки за ринкових умов господарювання фінанси є рушієм будь-якої економічної системи [5].

Деякі вчені визначають фінансову безпеку дещо інакше. Так, Л.І. Донець, наприклад, розглядає фінансову безпеку підприємства як стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів підприємства, виражений у найкращих значеннях фінансових показників прибутковості й рентабельності бізнесу, якості управління, використання основних і оборотних засобів підприємства, структури його капіталу, норми дивідендних виплат за цінними паперами підприємства, а також курсової вартості його цінних паперів як синтетичного індикатора поточного фінансово-господарського стану підприємства і перспектив його технологічного та фінансового розвитку [24]. Такої ж думки, у свою чергу, дотримуються і О.В. Ареф'єва і Т.Б. Кузенко [25]. З приводу цього можна додати, що це визначення є досить широким, проте не повним, оскільки наголошується лише про рівень використання корпоративних ресурсів, чим, безумовно, також звужується досліджувана проблема. Змістовно аналогічною є також і позиція С.Ф. Покропивного, який вважає, що серед функціональних складових економічної безпеки саме фінансова складова є провідною й вирішальною, і трактує її як досягнення найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів [9].

Отже, у процесі аналізу наукової літератури визначено, що в економічній теорії фінансову безпеку підприємства розглядають, як правило, у таких аспектах:

- як одну із складових економічної безпеки (С.Н. Ілляшенко, Т.Ю. Загорельська, І.О. Бланк);

- як самостійний об'єкт управління (К.С. Горячева, Е. Бухвальд).

Сутність поняття “фінансова безпека підприємства” науковці принципово тлумачать у двох розрізах:

- як стан захищеності інтересів підприємства (І.О. Бланк, О. Кириченко, К.С. Горячева, А.Г. Загородній, Г.Л. Вознюк);

- як стан ефективного використання ресурсів підприємства (Л.Г. Мельник, Н.Й. Реверчук, Л.І. Донець, Н.В. Ващенко, О.В. Ареф'єва, Т.Б. Кузенко, С.Ф. Покропивний).

Огляд характеристик фінансової безпеки підприємства показує, наскільки багатоаспектною і складною з теоретичного та практичного погляду є ця економічна категорія. Це, звісно, не завершений до кінця класифікаційний поділ наукових точок зору, тому що існування різних підходів щодо визначення “фінансової безпеки підприємства” значною мірою пояснюється широтою сутності сторін цієї економічної категорії. Тому цей перелік характеристик фінансової безпеки підприємства може бути

розширений. При цьому наукову увагу необхідно звернути на ті системні складові економічної безпеки (рис. 1.1), які функціонують на підприємстві та мають впливати на фінансову його захищеність в цілому. В цьому дослідженні звертається така увага на екологічну складову економічної безпеки, і в подальшому розглядаються шляхи впливу екологічної складової на фінансову безпеку екологічно небезпечних підприємств. На нашу думку, для критичної екологічної ситуації в Україні такий напрямок дослідження економічної безпеки є на сьогодні найбільш перспективним і доцільним.

Визначившись із сутністю та місцем фінансової безпеки в економічній, довівши при цьому логіку існування категорії фінансово-економічної безпеки, в процесі подальшого дослідження необхідно опанувати методи кількісної оцінки її рівня.

Розробка методів оцінки фінансової безпеки підприємства має важливе методологічне значення, яке пов'язане з необхідністю наявності інформації щодо його фінансової стійкості. Ця інформація необхідна не тільки менеджерам підприємства, його власникам, але й інвесторам і кредиторам. Зрозуміло, що підприємству, яке має незадовільний фінансовий стан, а отже розраховувати на інвестиційні проекти та кредитування майже не можливо. Тому важливим елементом управління фінансовою безпекою підприємства стає об'єктивне і своєчасне визначення її рівня.

Якщо на макроекономічному рівні методи оцінки фінансової безпеки вже напрацьовані, то на рівні підприємств це питання методів є дискусійним.

Це, насамперед, стосується вибору критеріїв оцінки фінансової безпеки підприємства, системи показників (індикаторів), що її характеризують, і самих методичних підходів до визначення рівня фінансової безпеки. Проведений аналіз методів оцінки рівня фінансової безпеки підприємства, наведених у науковій літературі, дозволив виявити кілька основних підходів.

Значна кількість наукових праць опосередковано стосується проблем оцінки науково-методичного забезпечення вимірювання фінансової безпеки підприємства. Проте, більшість науковців вважають, що оцінка фінансової безпеки підприємства не повинна зводитись до простого аналізу фінансового стану підприємств. З цим треба погодитися і підтримати таку позицію, бо фінансовий аналіз, з одного боку, та аналіз фінансової безпеки, з іншого, – мають навіть інші за сутністю цілі і можуть виконуватися для зовсім інших замовників та споживачів: економічною та фінансовою безпекою переймаються власники та керівники підприємств (бо мова йде про їх фінансові інтереси), а аналіз фінансового стану цікавить не тільки й не

стільки названих власників чи керівництво підприємств, а, найчастіше – кредиторів, інвесторів, партнерів, державних та контролюючих органів.

Тому абсолютно вмотивовано можна стверджувати, що оцінку рівня фінансової безпеки треба проводити шляхом застосування певної вибірки фінансових аналітичних показників. Гострота проблеми полягає у тому, що вибір таких показників поки не зроблений і не обґрунтований, зараз здійснюються тільки перші пошукові спроби у цьому напрямку.

Тим не менше, в економічній літературі напрацьовуються різні підходи до оцінки рівня фінансової безпеки підприємства. Проведене дослідження дозволило таким чином їх класифікувати – це: 1) індикаторний; 2) ресурсно-функціональний; 3) агрегатний, заснований на достатності обігових коштів (власних і позикових); 4) підхід на основі визначення ймовірності банкрутства; 5) підхід на основі критерію “мінімум сукупного збитку, який завдається безпеці”. Узагальнення наукових підходів до оцінки рівня фінансової безпеки підприємств наведено також у [39].

Більшість дослідників проблем фінансової безпеки підприємств вважає, що визначення стану та загроз фінансової безпеки підприємства потребує застосування індикаторного методу, за якого рівень економічної безпеки підприємства визначається за допомогою так званих індикаторів. Індикатори розглядаються як граничні значення показників, котрі характеризують діяльність підприємства в різних функціональних областях, що відповідають певному рівню фінансової безпеки. Під індикаторами фінансової безпеки розуміються показники, за якими оцінюється стан фінансової безпеки підприємства. Принципово ж система індикаторів повинна включати різні групи кількісних показників, що характеризують той або інший напрямок у забезпеченні фінансової безпеки суб'єкта, що господарює.

Індикаторний підхід передбачає порівняння фактичних значень показників фінансової захищеності з граничними значеннями індикаторів. Їх перевищення (або зменшення) призводить до виникнення загроз фінансовій безпеці підприємства та порушення його діяльності в цілому. Тобто доцільним є підтримка такого фінансового стану підприємства, при якому значення фінансових показників наближаються до граничних, а підприємство здатне нормально функціонувати, досягаючи власних стратегічних цілей. Серед науковців та практиків не існує єдиної думки відносно сукупності показників, що характеризують діяльність підприємства і відповідають певному рівню його фінансової безпеки. Однак практично всі вказують на те, що існує зв'язок фінансової безпеки підприємства з фінансовою

забезпеченістю його діяльності, тобто з його забезпеченістю фінансовими ресурсами.

Так, К.К. Горячева до системи фінансових показників відносить обсяг власного та оборотного капіталу підприємства; обсяг кредитів та позик, інвестицій та прямого фінансування з бюджету [2].

В спеціальній літературі існують й інші пропозиції з приводу сукупності індикаторів, які в більшій або в меншій кількості використовують ті або інші аналітичні фінансові показники. Взагалі не націлюючись на максимальне охоплення усіх різноманітних варіантів, у табл. 1.2 наведемо один з них, якого дотримується значна група фахівців у цій сфері [4, 19, 26].

Крім наведених індикаторів, використовують також інші, але головну увагу необхідно приділяти їх граничним значенням. Для підприємств дуже важко визначити ці граничні рівні і, до того ж, вони будуть різними для кожного окремого підприємства.

О.І. Судакова, наприклад, запропонувала значно більшу сукупність індикаторів та розробила граничні значення для цих коефіцієнтів, за допомогою яких можна визначити ступінь загрози втрати фінансової безпеки підприємства [27]. До них, зокрема, відносяться групи таких показників: прибутковості підприємства, ділової активності, фінансової стійкості та платоспроможності підприємства; а кожна група у цій методиці представлена чисельною низкою фінансових показників, що наближує таку оцінку до звичайного аналізу фінансового стану підприємства. Але поширення кількості індикаторів у цьому випадку зовсім не надає більшого сенсу оцінці фінансової безпеки, тому що деякі з цих показників є взаємозалежними один від одного і взаємно обумовлюючими.

Як наголошувалося, оцінка реального стану фінансово-економічної безпеки на підприємстві встановлюється за результатами порівняння фактично досягнутих показників діяльності підприємства з індикаторами. Якщо частка коефіцієнтів, величина яких не відповідає оптимальним значенням, не перевищує 10 % від загальної кількості еталонних показників, то можна стверджувати про його економічну надійність.

При цьому під економічною надійністю розуміють такий стан, коли підприємство протягом тривалого часу реалізує конкурентоспроможну продукцію, отримує прибуток, достатній для виробничого і соціального розвитку, є ліквідним та кредитоспроможним. Якщо частка фактично досягнутих коефіцієнтів, що не відповідають оптимальним значенням, коливається від 10 до 50 %, то підприємство вважається умовно надійним. У разі ж, якщо виявлено негативні відхилення більш ніж за 50 % розрахункових

Таблиця 1.2

Індикатори фінансової безпеки підприємства

Показники	Граничні значення	Примітки
1. Коефіцієнт покриття (Оборотні кошти / Короткострокові зобов'язання)	1,0	Значення показника повинне бути не менше за граничне
2. Коефіцієнт автономії (Власний капітал / Валюта балансу)	0,3	Значення показника повинне бути не менше за граничне
3. Рівень фінансового левериджу (Довгострокові зобов'язання / Власний капітал)	3,0	Значення показника повинне бути не більше за граничне
4. Коефіцієнт забезпеченості відсотків до сплати (Прибуток до сплати відсотків і податків / Відсотки до сплати)	3,0	Значення показника повинне бути не менше за граничне
5. Рентабельність активів (Чистий прибуток / Валюта балансу)	З урахуванням індексу інфляції	Значення показника повинне бути не менше за граничне
6. Рентабельність власного капіталу (Чистий прибуток / власний капітал)	15%	Значення показника повинне бути не менше за граничне
7. Середньозважена вартість капіталу	Рентабельність інвестицій	Значення показника повинне бути не менше за граничне
8. Показник розвитку компанії (Відношення валових інвестицій до амортизаційних відрахувань)	1,0	Значення показника повинне бути не менше за граничне
9. Визначення структури кредитних ресурсів	Кредити строком до 1 року < 30%; Кредити строком більше 1 року < 70%	Значення показника повинне бути не менше за граничне значення
10. Показники диверсифікації: диверсифікація покупців (питома вага у виручці одного покупця); диверсифікація постачальників (питома вага у виручці одного постачальника)	10%	Значення показника повинне бути не більше за граничне
11. Темпи зростання прибутку, реалізації продукції, активів	Темпи росту прибутку > темпів росту реалізації продукції > темпів росту активів	
12. Співвідношення оборотності дебіторської і кредиторської заборгованості	Період обороту дебіторської заборгованості > період обороту кредиторської заборгованості	

Джерело: [30, 31, 32]

коефіцієнтів, можна судити про фінансову ненадійність підприємства.

Інший метод до оцінки рівня фінансової безпеки розглядається в межах ресурсно-функціонального підходу. Оцінку пропонується здійснювати за кожною функціональною складовою фінансової безпеки, а потім визначити інтегральний показник експертним шляхом. При цьому функціональну структуру фінансової діяльності й, відповідно, фінансової безпеки підприємства визначають такі складові: бюджетна; грошово-кредитна; валютна; банківська; інвестиційна; фондова; страхова [26, 28]. Не змінюючи авторського змісту пропонованих формул, з ознайомчою ціллю порядок визначення загального рівня фінансової безпеки та рівня безпеки по кожній її складовій, за цим підходом, приводимо у табл. 1.3.

За результатами розрахунків рівень безпеки оцінюється від 0 (відсутність фінансової безпеки) до 1 (найвищий рівень фінансової безпеки).

Такий підхід передбачає застосування експертних оцінок й обмежений у практичному використанні складними розрахунками через відсутність необхідних бухгалтерських та статистичних даних. Значна кількість показників у табл. 1.3 та складність щодо визначення деяких з них робить цей метод практично не реальним (важко й уявити, що на підприємствах хтось постійно буде відслідковувати таку значну кількість оціночних показників), хоча теоретично він є досить цікавим.

Сутність агрегатного підходу полягає в обчисленні оціночних агрегатів, що розраховуються на підставі фінансової звітності. Найпоширенішим прикладом використання агрегатного підходу під час оцінки фінансової безпеки є побудова балансових моделей відповідності величини запасів джерелам формування. Оцінка здійснюється на основі аналізу фінансової стійкості підприємства, ступінь якої визначається виходячи з достатності обігових коштів (власних або позикових) для здійснення господарської діяльності підприємства. Безумовно, що чим вище рівень забезпеченості підприємства власним основним і власним оборотним капіталом, кредитами і позиками під власні гарантії чи гарантії держави, інвестиціями, фінансування з бюджету, чим оптимальніше їх рівень, тим вищим є рівень фінансової безпеки підприємства.

Оціночними показниками є:

1) E_c – надлишок (+) або нестача (-) власних оборотних коштів, необхідних для формування запасів і покриття витрат, пов'язаних з господарською діяльністю підприємства;

2) E_t – надлишок або нестача власних оборотних коштів, а також середньострокових і довгострокових кредитів і позик;

3) E_n – надлишок або нестача загальної величини оборотних коштів.

Ці показники відповідають показникам забезпеченості запасів і витрат джерелами їх формування і розраховуються за такими формулами:

$$E_c = E_c - Z, \quad (1.7)$$

$$E_t = (E_c + K_t) - Z, \quad (1.8)$$

$$E_n = (E_c + K_t + K_t) - Z, \quad (1.9)$$

Таблиця 1.3

Визначення рівня фінансової безпеки на основі ресурсно-функціонального підходу

Рівень безпеки по бюджетній складовій – Ібж	
$I_{бж} = K_{п.з} \times a_{п.з} + K_{б.к} \times a_{б.к} + K_{з.б} \times a_{з.б}.$ $K_{п.з} = (Pr - ПЗ) : Pr$ $K_{б.к} = (OK - БК) : OK$ $K_{з.б} = (OK - ЗБ) : OK$ $K_{п.з}$ – частка податків і зборів, які сплачуються з прибутку підприємства, у сумі прибутку; $K_{б.к}$ – частка бюджетного кредиту (фінансування) у сумі оборотних коштів; $K_{з.б}$ – відношення кредиторської заборгованості бюджету по податках і зборах; $a_{п.з}, a_{б.к}, a_{з.б}$ – вагові частки кожного коефіцієнту; Pr – прибуток підприємства; $ПЗ$ – сума сплачених з прибутку податків і зборів; OK – сума оборотних коштів (власних і позикових); $БК$ – величина бюджетного кредиту (фінансування); $ЗБ$ – величина кредиторської заборгованості з бюджетом.	
Рівень безпеки по грошово-кредитній складовій – Ігк	
$I_{гк} = K_{кр} \times a_{кр} + K_{з.п} \times a_{з.п} + K_{с.к-д} \times a_{с.к-д}.$ $K_{кр} = OK_{кр} : (OK_{п} - OK_{в})$ $K_{з.п} = (ФОП - Зз.п) : ФОП, K_{с.к-д} = ДЗ : КЗ$ Формула має економічний сенс лише за умови, що $KЗ >$ або $= ДЗ$. При $KЗ < ДЗ$ коефіцієнт $K_{с.к-д}$ вважається рівним 1. $K_{кр}$ – частка короткострокових кредитів у покритті нестачі власних оборотних коштів; $K_{з.п}$ – частка заборгованості із заробітної плати працівникам; $K_{с.к-д}$ – співвідношення дебіторської та кредиторської заборгованості; $a_{кр}, a_{з.п}, a_{с.к-д}$ – відповідні вагові частки кожного коефіцієнту; $OK_{п}$ – потреба підприємства в оборотних коштах для здійснення операційної діяльності; $OK_{кр}$ – сума короткострокових кредитів, узятих для поповнення оборотних коштів для здійснення операційної діяльності; $OK_{в}$ – наявність власних оборотних коштів; $ФОП$ – фонд оплати праці; $Зз.п$ – заборгованість по заробітній платі; $КЗ$ – обсяг кредиторської заборгованості; $ДЗ$ – обсяг дебіторської заборгованості.	

Рівень безпеки по банківській складовій – І_{бн}
$I_{bn} = D_p : K_p$ Якщо $D_p > K_p$, то значення показника І_{бн} вважається рівним 1. Д_п – обсяг внесених підприємством у банк депозитів; К_р – загальний обсяг узятих у банку кредитів (коротко- і довгострокових).
Рівень безпеки по валютній складовій – І_в
$I_v = K_{e-i} \times a_{e-i} + K_{k.d.e-i} \times a_{k.d.e-i}$ Формула має економічний сенс лише за умови, що $K_{ze-i} >$ або $= D_{ze-i}$. При $K_{ze-i} < D_{ze-i}$ коефіцієнт $K_{k.d.e-i}$ вважається рівним 1. $K_{e-i} = O_{Pe-i} : O_P$ $K_{k.d.e-i} = D_{ze-i} : K_{ze-i}$ К_{е-і} – частка обсягу продажів за рахунок експортно-імпортних операцій у загальному обсязі продажів; К_{к.д.е-і} – співвідношення дебіторської та кредиторської заборгованості по експортно-імпортних операціях; а_{е-і}, а_{к.д.е-і} – відповідні вагові частки кожного коефіцієнту; О_{Pe-і} – обсяг продажів по експортно-імпортних операціях; О_П – загальний обсяг продажів; К_{ze-і} – обсяг кредиторської заборгованості по експортно-імпортних операціях; D_{ze-і} – обсяг дебіторської заборгованості по експортно-імпортних операціях.
Рівень безпеки по інвестиційній складовій – І_і
$I_i = K_B : K_o$ К_В – капітальні вкладення у розвиток підприємства; К_о – основний капітал.
Рівень безпеки по фондовій підсистемі – І_ф
$I_f = B_a : K_o \times K_a : K_o$ В_а – обсяг випущених акцій з метою збільшення основного капіталу; К_а – обсяг куплених акцій для збільшення основного капіталу.
Рівень безпеки по страховій складовій – І_с
$I_s = K_{c.m} \times a_{c.m} + K_{c.p} \times a_{c.p} + K_{c.n} \times a_{c.n}$ $K_{c.m} = M_c : K_o$ $K_{c.p} = P_c : P_z$ $K_{c.n} = B_c : \text{ФОП}$ К_{с.м} – частка застрахованого майна в основному капіталі; К_{с.п} – частка застрахованого прибутку в загальному прибутку; К_{с.н} – співвідношення страхових платежів по страхуванню від нещасних випадків і захворювань до фонду оплати праці; М_с – обсяг застрахованого майна; П_с – обсяг застрахованого прибутку; П_з – загальний обсяг прибутку; Б_с – обсяг страхових платежів по нещасних випадках і захворюваннях;

де Z - сума запасів і витрат;

Ес - сума власних оборотних коштів підприємства;

K_t - середньострокові і довгострокові кредити і позики;

K_k - короткострокові кредити і позики.

В залежності від значень оціночних показників виділяють п'ять областей фінансової стійкості (областей ризику), які ототожнюють з рівнями фінансової безпеки:

1) абсолютна фінансова стійкість і абсолютна безпека, коли для функціонування підприємству достатньо власних оборотних коштів ($E_c \geq 0$, $E_t \geq 0$, $E_n \geq 0$);

2) область нормальної фінансової стійкості і нормальний рівень безпеки, коли підприємство практично обходиться власними джерелами формування запасів і покриття витрат ($E_c \approx 0$, $E_t \approx 0$, $E_n \approx 0$);

3) область нестійкого фінансового стану та нестабільного рівня безпеки, коли підприємству недостатньо власних оборотних коштів, і воно використовує середньострокові і довгострокові позики і кредити ($E_c < 0$, $E_t \geq 0$, $E_n \geq 0$); область критичного фінансового стану та критичного рівня безпеки, коли підприємство для фінансування своєї діяльності використовує короткострокові позики і кредити (крім середньострокових і довгострокових) ($E_c < 0$, $E_t < 0$, $E_n \geq 0$);

4) область кризового фінансового стану та кризового рівня безпеки, коли підприємство не в змозі забезпечити фінансування своєї діяльності ні власними, ні позиковими коштами, тобто знаходиться на межі банкрутства ($E_c < 0$, $E_t < 0$, $E_n < 0$).

Щодо агрегатного методу, можна зазначити, що він дуже вузький до оцінки рівня фінансової безпеки підприємства, адже, крім оборотних коштів, у фінансовій діяльності підприємства задіяні власний основний капітал, прибуток, інвестиції, цінні папери та багато іншого.

Наступний підхід до оцінки фінансово-економічної безпеки підприємства заснований на оцінці ймовірності його банкрутства. Розроблено безліч моделей прогнозування банкрутства підприємства, які умовно можна поділити на дві групи: кількісні (модель Бівера, Таффлера та Тісшоу, модель Альтмана, універсальна дискримінантна модель, модель R) та якісні (наприклад, модель Аргенті). Моделі оцінки ймовірності банкрутства підприємств наведені у табл. 1.4.

Доцільно навести стислу характеристику методу “мінімуму сукупного збитку”, який завдається безпеці. Визначення сукупного збитку та пов'язане з цим погіршення рівня безпеки підприємства є теоретично правильним, але треба підкреслити, що цей критерій дуже важко підлягає розрахункам навіть

не через його складність, а через відсутність необхідних для цього бухгалтерських і статистичних даних. Напевно, для дуже небезпечних підприємств у такому випадку потрібно запроваджувати додатковий облік. Тоді такий показник можна буде розраховувати лише експертним шляхом, який має свої межі точності.

Таблиця 1.4

Порядок визначення ймовірності банкрутства за основними моделями

Назва	Розрахункова формула	Значення коефіцієнтів
Модель R	$Z = 8,38 X_1 + X_2 + 0,054 X_3 + 0,63 X_4$ $Z < 0$ – ймовірність банкрутства максимальна; $0 < Z < 0,18$ – висока; $0,18 < Z < 0,32$ – середня; $0,32 < Z < 0,42$ – низька; $Z > 0,42$ – мінімальна.	X_1 - обіговий капітал / активи; X_2 - чистий прибуток / власний капітал; X_3 - виторг від реалізації / сума активів; X_4 - чистий прибуток / сукупність витрат.
Модель Альтмана	$Z = 0,717 X_1 + 0,847 X_2 + 3,107 X_3 + 0,42 X_4 + 0,995 X_5$ $Z < 1,8$ – дуже висока; $1,81 < Z < 2,70$ – висока; $2,71 < Z < 2,90$ – можлива; $Z > 2,91$ – дуже низька.	X_1 - оборотний капітал / сума активів; X_2 - нерозподілений прибуток / сума активів; X_3 - операційний прибуток / сума активів; X_4 - ринкова вартість акцій / позиковий капітал; X_5 - обсяг продажу (виручка) / сума активів.
Універсальна дискримінантна модель	$Z = 1,5 X_1 + 0,08 X_2 + 10 X_3 + 5 X_4 + 0,3 X_5 + 0,1 X_6$ $Z > 2$ – підприємство стійке; $1 < Z < 2$ – хитлива стійкість; $0 < Z < 1$ – ймовірність банкрутства існує; $Z < 0$ – напівбанкрут.	X_1 - cash flow / зобов'язання; X_2 - активи / зобов'язання; X_3 - прибуток / активи; X_4 - прибуток / виручка; X_5 - виробничі запаси / виручка; X_6 - виручка / активи.
Модель Таффлера та Тішоу	$T = 0,53 X_1 + 0,13 X_2 + 0,18 X_3 + 0,16 X_4$ $Z > 0,3$ – ймовірність банкрутства низька; $Z < 0,3$ – ймовірність банкрутства висока.	X_1 - прибуток до сплати податків / поточні зобов'язання; X_2 - поточні активи / сума зобов'язань; X_3 - поточні зобов'язання / сума активів; X_4 - обсяг продажів (виручка) / сума активів.
Модель Спрінгейта	$Z = 1,03 X_1 + 3,07 X_2 + 0,66 X_3 + 0,4 X_4$ $Z > 0,862$ – низька; $Z < 0,862$ – висока.	X_1 - власні обігові кошти / активи; X_2 - прибуток до оподаткування / активи; X_3 - прибуток до оподаткування / поточні зобов'язання; X_4 - виручка від реалізації / активи.

На завершення цього дослідження необхідно підкреслити, що розглянуті підходи та методи визначення рівня фінансової (фінансово-економічної) безпеки підприємства є в певній мірі науково значущими та теоретично вагомими, а деякі з них – і практично здійсненими.

Але велике розпорошення поглядів вчених на оцінку безпеки підприємств, яке існує в науковій літературі, наближення цієї оцінки до оцінки фінансового стану підприємств приводить до думки, що необхідно звужити коло досліджень і конкретизувати критерії цієї оцінки.

Необхідно також при цьому зосереджуватися в першу чергу не на оперативних і швидко змінюваних критеріях, до яких відносяться, наприклад, показники платоспроможності, а обирати такі, які б давали змогу оцінити безпеку підприємств зі стратегічної точки зору.

З такого стратегічного погляду для оцінки рівня економічної безпеки підприємств нами пропонується застосовувати показник фінансового результату, якого досягає підприємство. Використання прибутку у якості критерію фінансово-економічної безпеки підприємств має такі переваги: по-перше, прибуток є інтегрованим критерієм ефективності діяльності підприємства; по-друге, виступає предметом фінансових інтересів; по-третє, він є основним джерелом для стратегічного розвитку підприємства; і саме тому його можна визнати важелем фінансової (й фінансово-економічної) безпеки.

1.3. Прибуток як важіль фінансово-економічної безпеки підприємства в кризових умовах

Одним з найважливіших показників, які визначають фінансову безпеку підприємства, є фінансовий результат (прибуток чи збиток). Останнім часом спостерігається тенденція до зниження прибутковості багатьох підприємств, що свідчить про неефективну політику щодо формування та розподілу прибутку, яка не враховує фактори впливу на нього. Крім того, на сучасному етапі в національному господарстві відбуваються суттєві зміни, обумовлені вступом України до СОТ: змінюється роль та відбувається коригування методик формування і розподілу фінансових результатів, що забезпечує не лише економічні інтереси власника, а й суспільства в цілому, та дозволяє визначати макроекономічні показники через уникнення асиметричності інформації різних економічних рівнів. Все це зумовлює потребу у подальшому дослідженні питань формування фінансового результату, його впливу на фінансово-економічну безпеку підприємств.

Для розуміння зв'язку безпеки підприємства і його фінансового результату доцільно звернутися до теорії криз, які супроводжують втрату підприємством своєї безпеки.

У вітчизняній та зарубіжній літературі поняття кризи розглядається на макро-, мезо- та мікрорівнях. З погляду керівництва підприємства основну цінність має визначення кризи на мікрорівні, тобто на рівні підприємства та його підрозділів (елементів економічної системи).

Основні наукові погляди на кризи подані у табл. 1.5. Крім того, багато уваги приділив дослідженню криз і О.О.Терещенко, на якому треба зупинитися більш докладно [29]. Найбільш простою (елементарною) складовою кризи є кризове явище. Прояв кризового явища – один з найперших і важливих симптомів розвитку кризи підприємства. За своєю сутністю окремі кризові явища не викликають постійної і глибокої дестабілізації функціонування суб'єкта господарювання, вони є наслідком змін окремих систем і внутрішнього та зовнішнього середовища, але, в свою чергу, мають властивість збільшуватись та породжувати інші кризові явища. Якщо підприємство не реагує на виникнення кризових явищ, то їх кількість зростає, і процеси набувають негативного відтінку – відбувається перехід до кризової ситуації.

Кризова ситуація – це зростання кількості взаємопов'язаних кризових явищ, яке призводить до незначного погіршення окремих показників діяльності підприємства, але не спричиняє руйнації системи самозбереження. Якщо кількість кризових явищ і їх обсяги невпинно зростають, а система саморегулювання є недосконалою, то відхилення від стану рівноваги посилюється, і підприємство втрачає можливість самостійного повернення до стану рівноваги. Саме на етапі руйнації системи самозбереження відбувається перехід від кризової ситуації до кризового стану.

О.О. Терещенко визначає кризовий стан як накопичення розбіжностей між структурою, обсягами діяльності, процесами підприємства та ринковою ситуацією, що й призводить до втрати фінансової безпеки підприємства. А під фінансовою кризою він розуміє фазу розбалансованої діяльності підприємства та обмежених можливостей впливу його керівництва на фінансові відносини, що виникають на цьому підприємстві. При цьому життєвому циклі фінансової кризи виділяються такі її види [29]:

- стратегічна криза (коли на підприємстві зруйновано виробничий потенціал і відсутні довгострокові фактори успіху);
- криза прибутковості (перманентні збитки вихолощують власний капітал, і це призводить до незадовільної структури балансу);

Таблиця 1.5

Деякі тлумачення сутності терміну “криза на підприємстві”

Автор	Тлумачення терміну	Джерело
А.Д. Чернявський	Криза – це переломний етап функціонування будь-якої системи, на якому вона зазнає впливу ззовні чи зсередини, що потребує від неї якісно нового реагування.	Чернявський А.Д. Антикризисное управление: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 2000. – 208 с., С. 6.
В.О. Подольська	Криза на рівні підприємства - це форма порушення параметрів життєздатності підприємства, яка проявляє себе протягом певного періоду, характеризується закономірністю та циклічністю виникнення на різних етапах життєвого циклу підприємства, обумовлюється накопиченням протиріч у межах господарської системи та в перебігу її взаємодії з зовнішнім оточенням, має певні наслідки для можливостей його функціонування та розвитку.	http://intkonf.org/zhadko-ao-ponyattya-krizi-na-pidpriemstvi-ta-neobhidnist-identifikatsiyi-yi-prichin-yak-viznachalniy-faktor-uspishnosti-pidpriemnitskoyi-diyalnosti/
В.М. Шаповал	Сукупність ситуацій, які збільшують імовірність появи неплатоспроможності підприємства та їхні розміри провокують виникнення загроз із зовнішнього і внутрішнього середовища та можуть призвести до руйнування організаційного, економічного і виробничого механізму функціонування.	Шаповал В.М., Аврамчук Р.Н., Ткаченко О.В. Економіка підприємства: Уведення в спеціальність: Навч. посібник – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 288 с., С. 230.
Л.О. Лігоненко	Кризу прирівнює до загострення протиріч у соціально-економічній системі підприємства, що загрожує її існуванню в навколишньому середовищі.	М.І. Романишин. Фінансові кризи та кризові явища як загроза економічній стабільності підприємств
З. Айвазян, В. Кириченко	Криза підприємства викликається невідповідністю його фінансово-господарських параметрів параметрам навколишнього середовища.	http://arbitration.narod.ru/Economic_articles.html .
В.А. Сідун, Ю.Є. Чирва	Фінансова криза підприємства являє собою втрату потенціалу виживання, що полягає у хронічній неможливості здійснення фінансового забезпечення господарської діяльності і зумовлено впливом як внутрішнього середовища, так і зовнішнього оточення.	Сідун В.А., Чирва Ю.Є. Види кризи підприємства // Регіональні перспективи. – 2003.– № 11-12. – С. 72-74.
А. Поддєрьогін	Фінансова криза підприємства - фаза розбалансованої діяльності підприємства та обмежених можливостей впливу його керівництва на фінансові відносини.	Фінанси підприємств: Підручник за ред. професора А.М. Поддєрьогіна. – К.: КНЕУ, 1998. – 368 с., С. 454.

– криза ліквідності (підприємство є неплатоспроможним або існує реальна загроза втрати платоспроможності).

Основні фактори, які зумовлюють кожний із наведених видів кризи, за О.О. Терещенко, подані в табл. 1.6 [29]:

Таблиця 1.6

Фактори, що зумовлюють різні види кризи

Стратегічна криза	Криза прибутковості	Криза ліквідності
- неправильний вибір виробничого майданчика (місця розташування підприємства) - неефективна політика збуту та асортиментна політика - недосконале планування та прогнозування - помилкова політика диверсифікації - неефективний апарат управління - дефіцити в організаційній структурі - відсутність виробничої програми - зайві виробничі потужності - відсутність або недієздатність системи контролінгу - форс-мажорні обставини	- несприятливе співвідношення цін та собівартості - не виправдане завищення цін - ризиковані великі проекти - зростання собівартості за стабільних цін - зменшення обороту від реалізації продукції - збитковість окремих структурних підрозділів - придбання збиткових підприємств - значні запаси готової продукції на складі - високі витрати на персонал - високі процентні ставки - неефективна маркетингова політика - форс-мажорні обставини	- невраховані вимоги золотого правила фінансування (конгруентність строків) - незадовільна структура капіталу - відсутність або незначний рівень страхових (резервних) фондів - незадовільна робота з дебіторами - надання незабезпечених товарних кредитів - великий обсяг капіталовкладень із тривалим строком окупності - великі обсяги низьколіквідних оборотних активів - зниження кредитоспроможності підприємства - високий рівень кредиторської заборгованості - форс-мажорні обставини

Джерело: [29]

Розвиток кризи у часі відбувається таким чином: підприємство спочатку припускається стратегічних помилок, які мають пролонговані наслідки та не мають явних симптомів, тобто не видимі, у поточному періоді. Але з часом, якщо такі стратегічні прорахунки не виправляються, то вони починають негативно впливати на фінансовий результат підприємства у поточному періоді, зменшуючи прибуток, а потім – і формуючи збиток. Фінансовий результат окремого поточного періоду фіксується у фінансовому звіті № 2, і це вже стає наочно видимим. На цьому етапі керівництво підприємства за фінансовою звітністю вже може побачити наслідки своїх стратегічних управлінських дій, і, якщо мали місце колишні стратегічні

помилки, то воно повинно збагнути серйозність ситуації і відкоригувати невдалу стратегію.

Якщо ж такого не зробити на цьому етапі, то процес розвитку кризи йде далі, і накопичення збитків за декілька звітних періодів може повністю знищити суму нерозподіленого прибутку попереднього періоду, який і стає джерелом покриття цих збитків. Це також буде помітним у звітній фінансовій формі № 2, але й відбивається на нерозподіленому прибутку (непокритому збитку) у звітній фінансовій формі № 1 – балансі підприємства. При цьому розмір нерозподіленого фінансового результату не просто зменшується, а й змінює знак на від'ємний, таким чином виникає непокритий збиток.

Якщо ж підприємство і у цій ситуації не приймає відповідних антикризових дій, то зростання непокритого збитку веде до зменшення обсягу власного капіталу. А це, у свою чергу, негативно впливає на фінансову стійкість підприємства. Зменшення власного капіталу і втрата фінансової стійкості змушує підприємство залучати більше позикового капіталу, який не покривається власністю підприємства, що означає втрату підприємством платоспроможності.

Отже, криза стратегії закономірно може привести до кризи прибутковості, яка потім – до кризи платоспроможності. Втрата ж платоспроможності підприємством, якщо воно не активізує свою антикризову діяльність, веде до хронічної стійкої неплатоспроможності і до банкрутства.

У цих видах криз особливе місце займає криза прибутковості, тому що вона має явні ознаки і на цій підставі може бути усвідомлена керівництвом підприємства (чого, наприклад, позбавлена криза стратегії); вона також ще гарантує певні часові можливості для керівників кризового підприємства встигнути виправити кризову ситуацію (чого, до речі, можна й не встигнути при стрімкому розвитку кризи платоспроможності).

З урахуванням всього вище наведеного, можна стверджувати, що фінансова (фінансово-економічна) безпека ідентифікується показниками прибутковості, а прибутковість діяльності підприємства є визначальним фактором фінансової безпеки.

Так, за рахунок прибутку можна збільшити власний капітал підприємства, сформувані достатній резервний фонд, застрахувати основні ризики у страховій компанії та започаткувати нові напрями диверсифікації діяльності підприємств. Тому можна також вважати, що головною складовою

процесу забезпечення фінансової безпеки багатьох підприємств є формування та використання прибутку.

Поняття прибутку є дискусійною категорією. Дослідження його економічної сутності бере початок ще з XVII ст. і продовжується до сьогодні. Серед великої кількості економічних теорій, теорію прибутку економісти характеризують як одну з найбільш складних. Тому проблема її обґрунтування належить до найважливіших проблем економіки та господарської практики.

Вагомий внесок у дослідження економічної сутності прибутку, визначення джерел його походження зробили такі вчені-економісти, як А. Бабо, К. Маркс, Ф. Найт, Д. Рікардо, П. Самуельсон, А. Сміт, Й. Шумпетер, Е. Чемберлен, Дж. Хікс та ін. В сучасних умовах даному питанню продовжує приділяти першочергову увагу значна частина вітчизняних та зарубіжних економістів. Зокрема, серед них можна виділити І.А. Бланка, Н.М. Бондара, О.О. Гетьмана, С.Ф. Покропивного, А.М. Поддєрьогіна, В.М. Шаповала, Л.І. Шваба і т.д.

Але, необхідно зазначити, що, як економісти-класики, так і сучасні вчені-економісти, не мають єдності думок щодо визначення змісту категорії “прибуток”, тому теорія прибутку досі залишається незавершеною та містить в собі певні протиріччя.

Еволюція поглядів на сутність прибутку починається з часів виникнення меркантилізму, найвидатнішим представником якого в Англії був Т. Мен. Джерелом прибутку меркантилісти вважали зовнішню торгівлю. Вони стверджували, що прибуток утворюється у сфері обігу, і визначали його як різницю між продажною і покупною вартістю товару.

З виникненням у XVII ст. в Англії класичної школи політичної економії, засновником якої був Уільям Петті виникає твердження про “виробниче” походження прибутку, джерелом якого є не сфера обігу, а праця, виробництво. Виходячи з того, що робітник в процесі праці одержує не всю створену ним вартість, а лише мінімум засобів існування, Петті розглядає питання про додатковий продукт, який його власники залучають на свою користь. У. Петті не досліджував прибуток як самостійну категорію, але пов’язував його з рентою, яка розглядалась у двох її проявах: рента з землі і рента з грошей (відсоток), що становили основну форму додаткового продукту [30].

Найвидатнішим представником класичної економічної теорії XVIII ст. є Адам Сміт та Д. Рікардо. Так, А. Сміт розглядав прибуток, по-перше, як результат праці працівника, оскільки вартість підприємця; по-друге, – як

результат функціонування капіталу. Д. Рікардо вважав, що величина прибутку залежить від заробітної плати: прибуток росте, якщо знижується заробітна плата [31].

Надалі концепція продуктивності капіталу переростає в теорію трьох факторів виробництва – праці, капіталу і землі, основоположником якої був Ж.Б. Сей. Він стверджував, що дані фактори виробництва мають самостійне значення у створенні доходів капіталістів та землевласників. Прибуток розглядався ним як винагорода підприємця за його промислові здібності в процесі поєднання всіх факторів виробництва. У середині XIX ст. набуває розвитку теорія додаткової вартості К. Маркса, за якої прибуток є результатом експлуатації найманої праці.

Лише в XX ст. починає формуватися самостійна теорія прибутку, яка включає три головні джерела його походження: послідовне введення в економічний процес технічних, комерційних і організаційних інновацій; винагороду за передбачений і непередбачений ризик; існування монополії – обмеженої конкуренції у різних її видах. Суспільне визнання в той час отримала теорія прибутку Й. Шумпетера, ним було розроблено теорію прибутку як результату здійснення нововведень. При цьому інновації розглядались ним як зміни в комерційній та фінансовій діяльності, тобто відкриття нових ринків збуту та освоєння нових джерел сировини, створення нового продукту, а також революційні зміни в організації та технології виробництва.

Іншу теорію прибутку розвиває Ф. Найт, який пов'язує походження прибутку також із підприємницькою діяльністю, але з іншим її аспектом, а саме – з фактором підприємницького ризику [32].

Сучасні західні економісти визначають прибуток ступенем поліпшення добробуту господарюючого суб'єкта за даний період часу. Так, на думку Дж. Хікса, мета визначення прибутку на практиці полягає в тому, щоб дати людям чи будь-яким суб'єктам господарювання уявлення про суму, яку вони можуть витратити на споживання, не стаючи біднішими. [22].

На сучасному етапі розвитку економіки прибуток від господарської діяльності також трактується більшістю економістів як перевищення доходів над витратами.

Зокрема, С.Ф. Покропивний, Л.І. Шваб та Н.М. Бондар [9] розглядають прибуток як частину виручки, що залишається після відшкодування всіх витрат на виробничу й комерційну діяльність підприємства.

О.О. Гетьман та В.М. Шаповал роблять висновок, що “прибуток представляє собою різницю між ціною реалізації та собівартістю продукції

(товарів, робіт, послуг), між обсягом отриманої виручки та сумою витрат на виробництво та реалізацію продукції” [22].

Т.Р. Карлін розглядає прибуток як перевищення доходів від продажу товарів (послуг) над проведеними витратами (капіталом) [18]. Вивчаючи дану тему, Т.П Карпова акцентувала увагу на планування прибутку; охарактеризувала етапи стратегічного управління, за умови, що головною метою є отримання такого обсягу прибутку, який забезпечить беззбиткову діяльність підприємства [33].

Є.Ф. Брігхем і В.В Ковальов вважають, що прибуток характеризує кінцевий результат діяльності, його отримання є обов’язковою умовою розширеного відтворення, забезпечення самофінансування і зміцнення його конкурентоспроможності на ринку [34].

І.О. Бланк вважає, що прибуток є вираженням у грошовій формі чистим доходом підприємця на вкладений капітал, що характеризує його винагороду за ризик здійснення підприємницької діяльності, і становить різницю між сукупним доходом і сукупними витратами у процесі здійснення цієї діяльності [35].

Таким чином, як провідна категорія ринкових відносин, прибуток має вирішальне значення для підприємств: джерело фінансових ресурсів; джерело утворення фондів підприємства і є загальним показником, оскільки від його величини залежить розміри фондів чи накопичень підприємства; джерело матеріального стимулювання трудового колективу; джерело утворення майна, капіталу; джерело трудових і соціальних пільг для працівників підприємства; співвідношення прибутку з іншими показниками (витратами, основними і оборотними і оборотними фондами, обсягом продажів, виручкою від реалізації продукції і послуг) дозволять визначити ефективність використання ресурсів підприємства.

Сутність прибутку підприємства як найважливішої категорії ринкових відносин, за думкою Б.О. Жнякіна, проявляється у наступних основних його функціях [36]:

- прибуток є показником, що найповніше відображає ефективність виробництва і що оцінює господарську діяльність підприємства (оціночна функція);
- прибуток надає стимулюючої дії на підвищення ефективності фінансово-господарської діяльності підприємства (стимулююча функція);
- прибуток є джерелом формування бюджетних ресурсів і позабюджетних фондів (фіскальна функція).

Значення прибутку полягає в тому, що він відображає фінансовий результат та ефективність виробництва, обсяг і якість продукції, стан продуктивності праці, рівень витрат і так далі. Разом з тим на величину прибутку і його динаміку впливають буквально усі умови та чинники, як залежні, так і не залежні від зусиль підприємства. Деякі з них впливають на прибуток не прямо, а через обсяг реалізованої продукції і собівартість, тому для виявлення кінцевого фінансового результату необхідно зіставити вартість обсягу проданої продукції і вартість ресурсів, використовуваних у виробництві, витрат на її продаж [37].

Таким чином, прибуток характеризує економічний ефект, отриманий в результаті діяльності підприємства. Але всі аспекти діяльності підприємства за допомогою прибутку як єдиний показник оцінити неможливо. Саме тому при аналізі виробничо-господарської і фінансової діяльності підприємства використовується система показників.

Зміст стимулюючої функції прибутку полягає в тому, що прибуток одночасно є фінансовим результатом і основним джерелом власних фінансових ресурсів підприємства. За рахунок частки чистого прибутку, що залишився у розпорядженні підприємства після сплати податків і інших обов'язкових платежів, здійснюється фінансування заходів щодо розширення виробничої діяльності, науково-технічного і соціального розвитку підприємств, матеріального заохочення працівників. Багатоаспектне значення прибутку посилюється з переходом економіки держави на основи ринкового господарства. Акціонерне, орендне, приватне або іншої форми власності підприємство, отримавши фінансову самостійність і незалежність, має право вирішувати, на які цілі і в яких розмірах направляти прибуток, що залишився після сплати податків до бюджету і інших обов'язкових платежів і відрахувань [38].

В.П. Проскурін описує наступні функції прибутку [23]:

- стимулюючу функцію. Виступаючи кінцевим фінансово-економічним результатом діяльності підприємств, прибуток відіграє ключову роль у ринковому господарстві. За ним закріплюється статус мети, що визначає економічну поведінку господарюючих суб'єктів, благополуччя яких залежить від розміру та від прийнятого в національній економіці алгоритму розподілу прибутку, включаючи його оподаткування;

- основного джерела приросту власного капіталу, оскільки рішення про дивідендну та інвестиційну політику приймається тільки з орієнтацією на розмір прибутку, який залишається у підприємства після оподаткування. З іншого боку, прибуток також є рушійною силою і джерелом відновлення

виробничих фондів і продукції, що випускається;

- джерела соціальних благ для членів трудового колективу, оскільки з його залишку здійснюється матеріальне заохочення, надання соціальних пільг, утримання об'єктів соціальної сфери;

- джерела формування бюджетів різних рівнів. Він надходить до бюджетів у вигляді податків, а також економічних санкцій та використовується на різні цілі, визначені видатковою частиною бюджету і затверджені в законодавчому порядку.

О.О. Гетьман вважає, що значення прибутку полягає в виконанні наступних функцій [22]:

- є основним джерелом фінансування розвитку підприємства, вдосконалення його матеріально-технічної бази та продукції, забезпечення всіх форм інвестування;

- є об'єктом оподаткування та джерелом сплати податків.

Крім згаданих вище авторів і їх робіт, відомі також і інші ставлення до визначення ролі і функцій прибутку у сучасних умовах. Але жодного разу не звертається увага на те, що прибуток, крім виконання ним описаних вченими функцій, виконує ще й специфічну функцію щодо його сутнісного зв'язку з фінансово-економічною безпекою, тобто функцію забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємств. В умовах сучасної економіки, з урахуванням ринкових загроз та логікою розвитку фінансових криз, цей аспект зв'язку прибутку й економічної безпеки підприємств є, на наше переконання, найбільш актуальним.

У межах цієї функції прибутку виокремимо навіть дві її додаткові підфункції: одна з них – це забезпечення оцінки рівня фінансово-економічної безпеки підприємств, і друга – покращення цього рівня. Першу можна розглядати як оціночну (при використанні прибутку для вимірювання рівня безпеки), другу – як забезпечувальну (з урахуванням факторного впливу прибутку на рівень безпеки).

Отже, з цих позицій прибуток (а за його відсутності – збиток) виступає і як критерій для оцінки рівня фінансово-економічної безпеки підприємств, і водночас – як її важіль, тобто найбільш впливовіший чинник її формування та підтримання. А усі розглянуті вище підходи до оцінки рівня фінансово-економічної безпеки підприємств та запропоновані їх авторами оціночні показники так чи інакше знаходяться під об'єктивним впливом фінансового результату підприємств чи взаємопов'язані із ним. Тому саме фінансовий результат та його ефективне використання (за наявності прибутку) дозволить підприємствам підтримувати бажаний рівень їх фінансово-економічної

безпеки.

1.4. Потенціал факторного впливу фінансового результату на фінансово-економічну безпеку

Виходячи з того, що саме фінансовий результат (прибуток чи збиток) підприємств є основним найвагомішим фактором впливу на рівень фінансово-економічної безпеки, цілком логічно далі дослідити чинники, які здійснюють вплив на фінансовий результат. Така логіка схематично ілюструється на рис. 1.3:

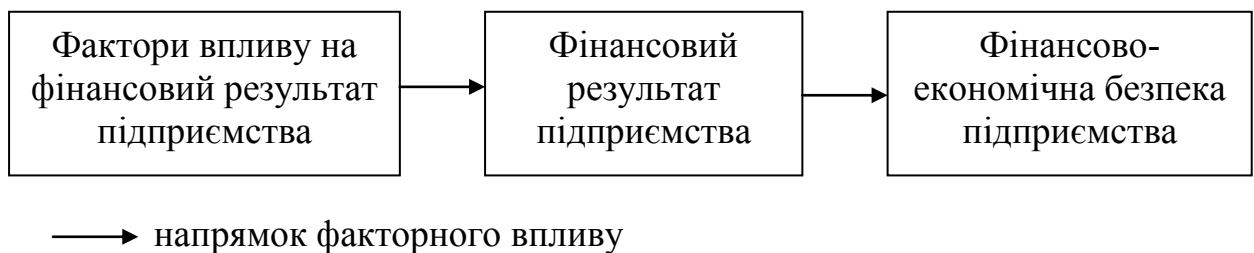

Рис. 1.3 Факторний зв'язок між фінансовим результатом і фінансово-економічною безпекою підприємства

Представлені на цьому рисунку напрямки факторного впливу обумовлюють необхідність проведення дослідження першопричин зміни стану фінансово-економічної безпеки через факторний вплив на фінансовий результат підприємства.

Для дослідження факторного впливу застосовується факторний метод економічного аналізу та різного складу факторні моделі. В управлінні підприємствами ці моделі придатні, як для регресивного аналізу (аналізу звітності), так і для прогнозного (перспективного) визначення майбутнього розміру фінансового результату.

Враховуючи значущість і важливість факторного моделювання фінансового результату, зупинимось на деяких аспектах цього методу.

Факторний аналіз засновано на методиці комплексного і системного вивчення і вимірювання впливу чинників (незалежних змінних величин) на фінансовий результат діяльності підприємства (залежну змінну величину). Основними видами факторного аналізу є детермінований і стохастичний аналіз.

Детермінований факторний аналіз базується на вивченні впливу чинників, зв'язки між якими мають функціональний характер і завдяки цьому

дозволяє виявити найбільш загальні й суттєві зв'язки. Наприклад, застосовуючи цей метод аналізу, можна вимірювати вплив на фінансовий результат таких факторів, як: зміна цін на реалізовану продукцію; кількість реалізованих одиниць продукції; собівартість реалізованої продукції; інші витрати, що не включаються до собівартості. Взагалі, залежно від ступеня деталізації цих факторів, можна збільшувати їх кількість, вводячи фактори другого, третього і т.д. порядку впливу на результуючий показник.

Стохастичний факторний аналіз використовується для виявлення причинно-наслідкових взаємозв'язків між декількома чинниками, які перебувають у стохастичній (кореляційній) залежності до результатів діяльності підприємства; кореляційний (стохастичний) зв'язок виражає імовірнісну залежність між чинниками, яка виявляється тільки в масі спостережень, тобто при зміні однієї з незалежних величин змінюється середнє значення досліджуваної величини фінансового результату. Наприклад, ймовірнісний (стохастичний) вплив на фінансовий результат мають такі кількісні фактори, як: зміни попиту на продукцію, ефективність рекламних заходів, коефіцієнти ліквідності, фінансової стійкості та деякі інші.

Загальну структурно-логічну схему формування фінансового результату (на прикладі прибутку) підприємства відповідно до сучасних положень і стандартів бухгалтерського обліку показано на рис. 1.4.

Як відомо, на зміну прибутку впливають дві групи факторів: зовнішні та внутрішні. Внутрішні фактори зміни прибутку поділяються на основні і неосновні. Найважливішими в групі основних є: дохід від продажу та собівартість продукції, структура продукції і витрат, величина амортизаційних відрахувань, ціни на продукцію. До неосновних факторів належать фактори, пов'язані з порушенням господарської дисципліни, такі як цінові порушення, порушення умов праці і вимог до якості продукції, інші порушення, що ведуть до штрафів і економічних санкцій, у тому числі й у зв'язку із порушенням екологічного законодавства. До зовнішніх факторів, що впливають на прибуток підприємства, відносяться: соціально-економічні умови, ціни на виробничі ресурси, рівень розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, транспортні та природні умови, екологічні чинники.

Далі більш докладно зупинимося на внутрішніх, основних чинниках, що впливають на величину фінансового результату (прибутку). Саме внутрішні фактори можуть бути резервами для збільшення фінансового результату підприємства й покращення його фінансово-економічної безпеки.

Найважливішими факторами зростання прибутку підприємств є збільшення обсягів виробництва і продажу продукції, впровадження науково-

технічних розробок, підвищення продуктивності праці, зменшення матеріалоємності, поліпшення якості продукції та інші напрями внутрішнього залучення чинників формування та впровадження резервів збільшення прибутку підприємств.

Звісно, що ці чинники й резерви в значній мірі залежать від специфічних особливостей галузі та виду діяльності кожного конкретного підприємства, виявляють себе дещо по-різному в цих конкретних умовах й відповідно – надають різні можливості щодо збільшення прибутку та зміцнення фінансово-економічної безпеки.

Практика функціонування виробничих підприємств змушує їх шукати реальні шляхи впровадження резервів покращення фінансового результату (збільшення прибутку чи зменшення збитку), і, перш за все, – чистого фінансового результату (рис. 1.4). На цьому рисунку представлені різні показники діяльності підприємства, що впливають на чистий фінансовий результат як кінцевий результат його діяльності.

Взагалі така структурна схема факторного впливу на чистий фінансовий результат не є принципово новою, і підприємства (принаймні ефективно працюючі) застосовують вказані резерви покращення фінансового результату. Тому актуальним стає питання щодо пошуку й подальшого залучення нових не використовуваних раніше чинників впливу на чистий фінансовий результат. Такими чинниками можуть бути галузеві й специфічні відмінності окремих підприємств, пов'язані, наприклад, із кон'юктурою галузевого ринку, державною підтримкою деяких галузей, технологічними й екологічними особливостями господарської діяльності підприємств, інформаційною та інтелектуальною підтримкою. Тут варто наголосити на тому, що найбільшу залежність і змінюваність у зв'язку із галузевою специфікою мають технологічні й екологічні чинники впливу на фінансовий результат, що у найбільшій мірі проявляється у таких базових галузях, як вугільна, металургійна, хімічна промисловість, машинобудування.

Якщо врахувати системний зв'язок між складовими економічної безпеки (ринкова, силова, правова, технологічна, інформаційна, екологічна, інтелектуальна), наведеними на рис. 1.1, то їх вплив на фінансово-економічну безпеку виявляється саме через змінювання фінансового результату. Іншими словами, на фінансовий результат, як на кінцевий результат будь-якої господарської діяльності, впливають усі складові економічної безпеки, а фінансову безпеку необхідно розглядати як індикатор економічної захищеності підприємств.

Рис. 1.4 Структурно-логічна схема формування фінансового результату (прибутку)

Так, ринкова складова впливає на ціни на продукцію; силова – забезпечує збереження майна підприємства й подальшу можливість здійснення господарської діяльності; технологічна – впливає на якість продукції, даючи тим самим можливість збільшення доходу, а також на зменшення витрат; інформаційна складова має різні шляхи впливу, наприклад, інформація про ринки збуту дає можливість збільшення доходу від продажів, інформація про науково-технічні розробки забезпечує покращення якості продукції чи зниження собівартості; екологічна складова пов'язана із фінансовою відповідальністю підприємств за порушення екологічних норм, з витратами на придбання й експлуатацію очисних споруд; інтелектуальна – дає можливість підвищувати продуктивність праці й за рахунок ефективного менеджменту впливати на доходи й витрати.

Системні елементи економічної безпеки мають й зворотний зв'язок, тобто вплив фінансової складової на усі інші: наявність прибутку забезпечує зміцнення усіх складових безпеки підприємства. Це відбувається за рахунок того, що збільшення прибутку від усіх видів господарської діяльності, за інших незмінних умов, збільшує капіталізований прибуток (нерозподілений прибуток) в бухгалтерському балансі, який, у свою чергу, – спрямовується на спеціальні заходи підтримки безпеки підприємства.

Отже, все вище викладене підтверджує тезу про те, що, дійсно, фінансова безпека є тим елементом системи економічної безпеки, який поєднує усі її складові у систему, і є об'єктивні підстави вести мову про фінансово-економічну безпеку, яка забезпечується формуванням на підприємстві достатнього рівня прибутку.

Таким чином, фінансовий результат має ефективний потенціал впливу на фінансово-економічну безпеку підприємств, що наочно можна дослідити за допомогою факторного моделювання. У даному розумінні під потенціалом впливу на рівень фінансово-економічної безпеки значиться можливість покращення цього рівня за рахунок зростання фінансового результату підприємства. Реалізація цього потенціалу й забезпечує зміцнення безпеки підприємства.

Рівень фінансової безпеки, як було розглянуто у параграфі 1.2, вимірюється різними індикаторами та показниками.

Для факторного обґрунтування впливу фінансового результату на фінансово-економічну безпеку оцінимо вплив фінансового результату на індикатори безпеки, що були зведені у табл. 1.2. Не зупиняючись знову на методах розрахунку цих показників (бо їх розрахунок наведений у тій же табл. 1.2), оцінимо тільки цей вплив через традиційний в теорії економічного

аналізу метод факторних підстановок. Вказані факторні підстановки описані у табл. 1.7.

Проілюструємо цей вплив на прикладі першого у табл. 1.7 коефіцієнту покриття. Зростання фінансового результату, у свою чергу, за інших незмінних умов, забезпечує й збільшення чистого фінансового результату, який підлягає подальшому розподілу на використовуваний (спожитий) і капіталізований (нерозподілений). Останній, будучи частиною власного капіталу і накопичуючись у його складі, веде до збільшення й обсягу власного капіталу, що призводить до зростання фінансових ресурсів для фінансування необоротних і оборотних активів підприємства. Якщо ж припуститися умови, що необоротні активи залишаються на тому самому рівні, то власний капітал у більшому обсязі спрямовується на придбання оборотних активів, тим самим збільшуючи рівень покриття оборотними коштами короткострокових зобов'язань.

Аналогічно, застосовуючи факторні підстановки і враховуючи механізм формування усіх інших показників, можна простежити логіку впливу фінансового результату й на інші показники – індикатори фінансово-економічної безпеки. Як видно з табл. 1.7, зростання прибутку має позитивне значення для зміни практично усіх індикаторів фінансово-економічної безпеки.

Винайдемо потенціал факторного впливу фінансового результату на інші показники фінансової безпеки, застосовуючи для цього ресурсно-функціональний підхід (табл. 1.3). У табл. 1.8 показані напрямки факторного впливу фінансового результату на показники безпеки підприємства за ресурсно-функціональним підходом. З цієї таблиці видно, що по усім складовим безпеки (по бюджетній, грошово-кредитній, банківській та іншим) зростання прибутку призводить до збільшення власного капіталу підприємства, а через це – й до позитивних зрушень у структурі джерел фінансових ресурсів та покращення відповідних показників складових його безпеки.

Безумовно, що на рівень цих показників впливають також й інші фактори, які подаються у формулах, наведених у табл. 1.3. Але прибуток як частина власного капіталу підприємства зачіпає усі складові фінансово-економічної безпеки, і тому виступає основним чинником серед усіх наявних. Крім того, прибуток має ще додатковий важіль щодо його збільшення, бо він є центром уваги і економічних інтересів власників підприємства, його керівництва, персоналу та інших осіб.

Значущість фінансового результату як чинника забезпечення фінансо-

Таблиця 1.7

**Потенціал факторного впливу фінансового результату на фінансово-економічну безпеку підприємства
(на основі індикаторів безпеки)**

Фактор	Факторний вплив				
Зростання фінансового результату підприємства	Зростання чистого прибутку	Зростання нерозподіленого прибутку	Зростання власного капіталу	Зростання оборотних коштів	Зростання коефіцієнта покриття
				Зростання коефіцієнта автономії	
				Зменшення рівня фінансового левериджу (ризиків)	
	Зростання прибутку до сплати відсотків і податків	Зростання коефіцієнта забезпеченості відсотків до сплати			
	Зростання чистого прибутку	Зростання рентабельності власного капіталу			
		Зростання нерозподіленого прибутку	Зростання власного капіталу	Зменшення середньозваженої вартості капіталу	
				Зростання валових інвестицій	Зростання показника розвитку компанії
				Зростання кредитоспроможності підприємства	Покращення структури кредитних ресурсів
	Покращення темпів зростання прибутку				

Таблиця 1.8

**Потенціал факторного впливу фінансового результату на фінансово-економічну безпеку підприємства
(на основі ресурсно-функціонального підходу до оцінки безпеки)**

Фактор	Рівень безпеки:	Факторний вплив			
Зростання фінансового результату підприємства	по бюджетній складовій	Зростання нерозподіленого прибутку	Зростання власного капіталу	Зростання оборотних коштів, зменшення бюджетного фінансування і кредиторської заборгованості	Зростання рівня безпеки по бюджетній складовій
	по грошово-кредитній складовій			Зростання власних оборотних коштів, зменшення потреби в оборотних коштах, зменшення кредитів для поповнення оборотних коштів та кредиторської заборгованості	Зростання рівня безпеки по грошово-кредитній складовій
	по банківській складовій			Збільшення обсягу депозитів, зменшення кредитів	Зростання рівня безпеки по банківській складовій
	по валютній складовій			Зменшення кредиторської заборгованості по експортно-імпортних операціях	Зростання рівня безпеки по валютній складовій
	по інвестиційній складовій			Зростання капітальних інвестицій у розвиток підприємства	Зростання рівня безпеки по інвестиційній складовій
	по фондовій підсистемі			Збільшення кількості акцій для збільшення основного капіталу	Зростання рівня безпеки по фондовій підсистемі
	по страховій складовій	Збільшення коштів на страхування від ризиків	Зростання рівня безпеки по страховій складовій		

во-економічної безпеки посилюється ще тим, що він є достатньо досліджений в науковій літературі, і тому не має потреби у додаткових розробках цієї категорії; необхідно тільки визнати фінансовий результат таким, що має найбільший потенціал впливу на рівень фінансово-економічної безпеки.

Повертаючись до тієї тези, що на прибуток (збиток) здійснюють вплив різноманітні чинники (рис. 1.4), у тому числі галузеві і специфічні для кожного підприємства окремо, необхідно у кожній галузі національної економіки обґрунтувати такі приховані резерви зростання фінансового результату. При цьому ще раз варто наголосити, що необхідно залучати системний ефект взаємодії складових економічної безпеки, які по-різному виявляють себе на різних підприємствах і у різних галузях економіки.

Для підприємств деяких екологічно небезпечних галузей це пов'язано, перш за все, із розробкою напрямків екологізації виробництва, що для України й досі залишається одним з першочергових завдань, що потребують свого обґрунтованого вирішення. Екологічні проблеми для таких підприємств поки що не є пріоритетним напрямом їх роботи, а, навпаки, - керівництво підприємств намагається усіляко уникати їх, наприклад, сплачуючи за необхідності штрафні санкції за порушення екологічного законодавства, й не опікуючись якимось іншими заходами. Але, якщо подивитися на такий стан речей з точки зору забезпечення фінансово-економічної безпеки через зростання фінансового результату, цікавою, на нашу думку, буде ідея впливу на прибуток екологічних факторів виробництва. Якщо вдасться довести, що екологізація виробництва формує не тільки проблеми, додаткові витрати й штрафи на підприємствах, а й може забезпечити зростання їх прибутку і фінансово-економічної безпеки, то це стане потужним економічним важелем для підприємств і дасть можливість вирішувати екологічні проблеми сучасного суспільства.

Саме такий напрямок обраний для подальшого наукового дослідження у цій монографії й висвітлюється у наступних розділах роботи.

Висновки до розділу 1

1. В умовах сучасного розвитку української економіки, з урахуванням існуючих економічних та інших взаємопов'язаних проблем, однією з найактуальніших та, на жаль, до сих пір не вирішеною є проблема забезпечення фінансово-економічної безпеки промислових підприємств. Для українських підприємств актуалізація цього напрямку їх діяльності пов'язана із тим, що, по-перше, існує серйозна зовнішня загроза їх економічній безпеці (глобальна фінансова криза, неготовність до євроінтеграції, криміналізація економіки, часті зміни податкового законодавства тощо), а, по-друге, – ціла низка внутрішніх погроз (відсутність ефективного менеджменту, брак фінансових ресурсів і т.д.). Все це негативно впливає на економічну захищеність національних підприємств і ставить перед економічною наукою задачу теоретичного дослідження й обґрунтування методів виміру, оцінки й подальшого забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємств.

2. Зважаючи на актуальність досліджуваної теми, сучасні науковці приділяють все більше й більше уваги теорії фінансово-економічної безпеки підприємств. При цьому необхідно відмітити наявність значного різноманіття у їх поглядах, як на визначення сутності цього явища, так і на вимірювання його рівня. Відсутність однозначності у цих наукових підходах є об'єктивно обумовленою, бо тема дослідження ще досить нова й дискусійна. У своїх тлумаченнях сутності економічної безпеки автори концентрують увагу на тих чи інших її проявах, хто з них більше, а дехто – менше застосовує принцип системності до її визначення.

3. Якщо розглядати підприємство як відкриту систему, яка придбаває зовнішнього середовища виробничі ресурси, а потім – після їх переробки реалізує у це ж середовище, та при цьому враховувати величезну кількість господарських зв'язків кожного підприємства із іншими суб'єктами, то необхідно визнати наявність цілої системи видів економічної безпеки підприємства: фінансова, ринкова, силова, правова, технологічна, інформаційна, екологічна, інтелектуальна. Всі ці складові економічної безпеки системно взаємопов'язані між собою і в цілому впливають на рівень економічної захищеності підприємств.

4. Склад підсистем економічної безпеки, наведений в п.3 і кожна з них окремо, мають визначати рівень економічної безпеки підприємств. Але з цього складу виокремлюється фінансова безпека, яка в ринкових умовах для будь-якого підприємства має переважаюче значення. Більш того, достатній рівень фінансової безпеки та стійкий фінансовий стан підприємств є

необхідною умовою для впровадження заходів щодо забезпечення інших напрямків економічної безпеки підприємств. В цьому розділі наводяться конкретні приклади обґрунтування переважаючого місця фінансової безпеки у складі економічної. Крім того, доведено, що не варто розглядати категорії економічної і фінансової безпеки окремо одна від одної. Їх взаємозв'язок і взаємообумовленість настільки значні, що в теорії економічної безпеки необхідно вести мову саме про фінансово-економічну безпеку, що й пропонується авторами у цій роботі.

5. Досліджено методи визначення рівня економічної (фінансово-економічної) безпеки підприємств та надано їм конструктивно-критичну оцінку. Необхідно підкреслити при цьому, що значна група вчених, при вимірюванні рівня економічної безпеки, звертається до методів класичного фінансового аналізу, запроваджуючи для оцінки безпеки такі фінансові показники, як: ліквідності, фінансової стійкості, рентабельності, ймовірності банкрутства тощо. Висловлюючи власну думку щодо таких наукових розробок, необхідно підкреслити, що коефіцієнти і методи фінансового аналізу мають своє специфічне призначення й задовольняють потреби в інформаційно-аналітичній інформації велике коло користувачів, які мають свої інтереси до досліджуваних підприємств і не всі з них зацікавлені саме в забезпеченні їх економічної безпеки. А застосування методів оцінки ймовірності банкрутства підприємств взагалі базуються на закордонних фінансово-інформаційних базах, і тому не враховують ані специфіку національної економіки, ані особливості господарської діяльності кожного окремого підприємства. Тому підміна вимірювання фінансово-економічної безпеки фінансовим аналізом є не достатньо обґрунтованим і навіть досить спірним питанням.

6. Для більш глибокого розуміння причин послаблення фінансово-економічної безпеки підприємств розглянуто умови виникнення та динаміку криз, які на певній стадії їх розвитку призводять до небезпечних ситуацій і, як наслідок, – до зниження рівня чи навіть до втрати фінансово-економічної безпеки. Застосовуючи теорію криз, можна виділити такі їх види: криза стратегії підприємства, криза прибутковості й криза ліквідності (платоспроможності). Ознаки кризи стратегії є найменш помітними, бо на практиці вони не фіксуються ні в звітних, ні в якихось інших документах, що складаються на підприємствах. Про кризу стає вочевидь відомо тоді, коли підприємство починає втрачати прибуток, а потім – зниження прибутку призводить до виникнення від'ємного фінансового результату (збитку). Якщо не запровадити адекватних превентивних заходів, то за розвитком подій

криза прибутковості призводить до кризи платоспроможності, і виникає загроза фінансово-економічній безпеці підприємства. З урахуванням цього, пропонується в основу оцінки фінансово-економічної безпеки включити оцінку фінансового результату підприємств (прибутку чи збитку), а також рівня рентабельності. Фінансовий результат виступає і як критерій для оцінки рівня фінансово-економічної безпеки підприємств, і водночас – як її важіль, тобто найбільш впливовіший чинник її формування та підтримання.

7. В розділі певна увага приділяється впливу фінансового результату на фінансово-економічну захищеність (тобто безпеку) підприємств. Саме за рахунок прибутку можна збільшити власний капітал підприємства, сформувати достатній резервний фонд, застрахувати основні ризики та запровадити нові напрями діяльності підприємств. Саме прибуток є основним фінансовим результатом діяльності підприємств, навколо якого зосереджуються економічні інтереси багатьох зацікавлених осіб, як самого підприємства, так і його контрагентів. Величина фінансового результату пов'язана з іншими фінансовими показниками, бо є, з одного боку, чинником їх формування, а, з другого, – є результатом їх впливу. З урахуванням вище наведеного, можна стверджувати, що фінансова (фінансово-економічна) безпека ідентифікується показниками прибутковості, а прибутковість діяльності підприємства є визначальним фактором фінансової безпеки. Іншими словами, можна вважати, що головною складовою процесу забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємств є формування та раціональне використання прибутку.

8. Якщо фінансовий результат має значний потенціал впливу на рівень фінансово-економічної безпеки підприємств, то з метою покращення рівня безпеки необхідно знаходити й впроваджувати відповідні резерви зростання прибутку. Економічна наука напрацювала досить значну кількість моделей факторного впливу різноманітних факторів на фінансовий результат, але такі дослідження можна визнати дещо узагальненими, бо вони не достатньо, на нашу думку, враховують галузеві і специфічні для окремих підприємств особливості формування прибутку. Традиційно склалося так, що екологічні питання, що виникають на підприємствах, пов'язані, як правило, із формуванням витрат або зі сплатою штрафів за рахунок прибутку, і, звісно, не є привабливим напрямом діяльності цих підприємств. Тому пропонується розглянути екологічні питання не як чинник зменшення прибутку підприємств, а довести, що у цій сфері є еколого-економічний потенціал для забезпечення його зростання.

Список використаних джерел у розділі 1

1. Статистичний щорічник України за 2011 р. Стат. збірник / Держкомстат України / Ред. О.Г. Осауленка. – К.: Держком. статистики, 2011. – 397 с.
2. Горячева К.С. Механізм управління фінансовою безпекою підприємства: дис... кандидата екон. наук: 08.06.01 / Горячева Кіра Сергіївна – Київ – 2006. – 174 с.
3. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 80000 сл. и фразеол. выражений / С.И. Ожегов, Н. Ю. Шведов. – 4-е изд., доп. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.
4. Ковалев Д. Економічна безпека підприємства. / Д. Ковалев, Т.Сухорукова // Экономика Украины. – 1998. – №10. – С. 48-52.
5. Реверчук Н.Й. Вплив кредитування на економічну безпеку підприємств. / Н.Й. Реверчук // Фінанси України. – 2002. – № 7. –С. 66-70.
6. Мунтіян В.І. Економічна безпека України [Текст]: монографія / В.І. Мунтіян. – К.: Вид-во КВІЦ, 1999. – 464 с.
7. Экономическая и национальная безопасность / Под ред. Е.А. Олейникова. – М.: Изд-во “Экзамен”, 2004. — 768 с.
8. Онищенко В.Я. Определение экологического риска хозяйственной деятельности // Машиностроитель. – 1996. – № 11. – С. 65-67.
9. Економіка підприємства / за ред. С.Ф. Покропивного. – Вид. 2-ге, [перероб. та доп.]. – К.: Вид-во КНЕУ, 2001. – 528 с.
10. Горбачук Ю.А. Економічна діагностика: інтерактивний комплекс навчально-методичного забезпечення / Ю.А. Горбачук, Н.Б. Кушнір. – Рівне: НУВГП, 2007. – 176 с.
- 11.Ортинський В.Л. Економічна безпека підприємств, організацій та установ: Навч. посібник / В.Л. Ортинський, І.С. Керницький, З.Б. Живко та ін. – К.: Правова єдність, 2009. – 544 с.
12. Молодецька О.М. Комплексна вартісна оцінка економічної безпеки підприємств [Електронний ресурс] / О.М. Молодецька / РусНаука. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/index.php?operation=1&iid=752>.
13. Бланк И.А. Управление финансовой безопасностью предприятия / И.А. Бланк. – К.: Эльга, Ника-Центр, 2004. – 784 с.
14. Беликов О.К. Основы комплексной системы обеспечения экономической безопасности бизнеса / О.К. Беликов // Менеджмент и менеджер, 2007. – №11. – с. 43–52.

15. Жнякін Б.О. Економіка підприємства: Навч. посіб. / Б.О. Жнякін. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – 180с.
16. Шкарлет С.М. Економічна безпека підприємства: інноваційний аспект: [монографія] / Шкарлет С.М. – К. : Кн. вид-во нац. авіац. ун-ту; 2007. – 436 с.
17. Горячева К.С. Финансовая безопасность предприятия, сущность и место в системе экономической безопасности // Экономист. – 2003. – № 8. – С. 65-67.
18. Карлин Т.Р. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP): Учебник / Т.Р. Карлин, А.Р. Макмин. – М.: Инфра-М, 2009. – 448 с.
19. Папехин Р.С. Факторы финансовой устойчивости и безопасности предприятия: Автореф. дис. на соискан. науч степ. канд. эконом. наук.: 08.00.10 – “Финансы, денежное обращение и кредит” / Р.С. Папехин. – Волгоград., 2007. – 21 с.
20. Кузенко Т.Б. Управление финансовой безопасностью на предприятии / Т.Б. Кузенко, В.В. Прохорова, Н.В. Саблина // Бизнес Информ – 2008. – № 12 (1). – С. 27-29.
21. Економіка підприємства / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л.Г. Мельника. – Суми ВТД “Університетська книга”, 2004. – 648 с.
22. Гетьман О.О. Економіка підприємства: Навч. посібник / О.О. Гетьман, В.М. Шаповал– К.: Центр навч. літератури, 2006. – 488 с.
23. Проскурін В.П. Історія економіки та економічних учень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації: Навч. посіб. / Проскурін В.П. – К.: КНЕУ, 2005. – 372 с.
24. Донець Л.І. Економічна безпека підприємства / Л.І. Донець, Н.В. Ващенко. – К.: Центр учб. літ., 2008. – 418 с.
25. Ареф'єва О.В. Планування економічної безпеки підприємств / Ареф'єва О. В., Кузенко Т. Б. – К.: вид-во Європ. ун-ту, 2004. – 150 с.
26. Єрмошенко М.М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення: Навчальний посібник / М.М. Єрмошенко. – К.: Нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 30 с.
27. Судакова О.І. Економічна діагностика банкрутства підприємства / О.І. Судакова // Економічний простір. – 2008. – № 14. – С. 198-206.
28. Ильяшенко С.Н. Составляющие экономической безопасности предприятия и подходы к их оценке / С.Н. Ильяшенко // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – № 3. – С. 12-19.
29. Терещенко О.О. Фінансова санація та банкрутство підприємств: Навч. посібник / О.О. Терещенко. – 2004. – 412 с.

30. Курочкин А.С. Операционный менеджмент / Учебное пособие / Курочкин А.С. – К.: МАУП. – 2003. – 225с., С. 102-103.
31. Крылов Э.И. Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятия: Учебное пособие / Э.И. Крылов, И.В. Журавкова. – М.: Финансы и статистика, 2010. – 384 с.
32. Економіка підприємства: навчальний посібник / П.В. Круш, В.І. Подвігіна, Б.М. Сердюк та ін. – К.: Ельга-Н, КНТ, 2009. – 780 с.
33. Карпова Т.П. Основы управленческого учета: Учебное пособие / Т.П. Карпова. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 392 с.
34. Ковалев В.В. Методы оценки инвестиционных проектов / В.В. Ковалев. – М.: Финансы и статистика, 2005. – 144 с.
35. Бланк И.А. Управление денежными потоками / И.А. Бланк. – К.: Ника-Центр: Эльга, 2002. – 736 с.
36. Жнякін Б.О. Економіка підприємства: навч. посіб / Б.О. Жнякін – Донецьк: ДонНУ, 2002. – 180 с.
37. Кантор Е.Л. Экономика предприятия / Под ред. Е.Л. Кантора. – СПб.: Питер. 2009. – 352 с.
38. Ковалев В.В. Методы оценки инвестиционных проектов / В.В. Ковалев. – М.: Финансы и статистика, 2005. – 144 с.
39. Портнова Г.О. Фінансова безпека підприємств: сучасні погляди щодо сутності та оцінки / Г.О. Портнова, В.М. Антоненко // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2012. – № 1. – С. 347–357.
40. Гринь Д.П. Методичні підходи до оцінки рівня фінансової безпеки підприємств / Д.П. Гринь, В.М. Антоненко // Матеріали П'ятої Всеукраїнської наукової конференції студентів та молодих вчених “Актуальні проблеми розвитку фінансово-кредитної системи України”. – Донецьк: ДонНТУ, 2012. – 233 с. – С. 92-95.
41. Білоусова С.О. Актуальні питання фінансової санації вугледобувних підприємств / С.О. Білоусова, В.М. Антоненко // Матеріали наукових семінарів серед магістрів спеціальності “Фінанси” “Фінансист ХХІ століття”. – Донецьк: ДонНТУ, 2011. – 127с. – С. 121-126.
42. Шахова Т.Ю. Забезпечення фінансової безпеки суб'єкта господарювання / Т.Ю. Шахова, В.М. Антоненко // Матеріали наукових семінарів серед магістрів спеціальності “Фінанси” “Фінансист ХХІ століття”. – Донецьк: ДонНТУ, 2011. – 127с. – С. 106-111.
43. Галушка В.В. Моделювання фінансово-економічних результатів в управлінні підприємствами / В.В. Галушка, В.М. Антоненко // Проблеми и

перспективы развития экономической науки и образования в условиях Европейской интеграции. Материалы международной научно-практической конференции (24 октября – 27 октября 2012 г. Варшава, Польша). – Донецк: ООО “Экономический научно-образовательный центр”, 2012. – 232 с. – С. 111–115.

44. В.В. Шамановський, В.М. Антоненко. Механізм та система забезпечення фінансової безпеки підприємства. // Збірник тез доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції “Фінансова політика: глобальні та національні пріоритети формування й реалізації”. – Кіровоград: КНТУ, 2012. – 221 с. – С. 193-195.